

1482 -
Павла Дорж

ЧИКЭР БИЧЛНЭ
30 ҚАЛ

Хальмг дегтр харнач
Элст — 1959

ПАВЛА ДОРЖ

Ус (КЭМ)
П121

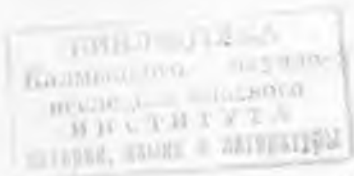
ЧИКЭР БИЧЛҮНЭ ЗОКАЛ

БАГШНРТ ӨГЧЭХ
ДӨНЦЛ

*Хальмг АССР-ин
Эрдм-Сурхулин министерств батрав.*

1976
М/907
1985

Хальмг дегтр харһач
Элст—1959

НҮР ҮГ.

Хальмг келнэ чикэр бичлһнэ зокалмудин тускар кесг конференц болла. 1939-гч жилд болсн У-гч конференц хальмг келнэ чикэр бичлһнэ зокалмудиг негн деернь харһла.

Болв сүүлин жилмүдт хальмг келнэ зокалин тускар кесг олн сольт харв. Эн сольтнин тускар 1957 жилин хойрдгч өрөлэс авн эркн күүндврмүд харла.

Урднь болсн конференцсин шиидврэс болн сүүлин цагт болсн күүндврин ашас хардвр авч, хальмг келнэ чикэр бичлһнэ зокалмудиг эн дегтрт даралттаһар цуглулж бичввдн. Энүн дегтрэс эн дегтр практическ чинртэ болжана.

Эн дегтрин күслнь—хальмг келнэ ээсиг бичлһнэ зокалмудиг даралттаһар товчлж өглһн.

Фонетикэс нань, морфологд харһдг чикэр бичлһнэ зокалмудиг келлһнэ хүвслэ бэрдүлж өгввдн. Болв цуг зокалмуд күтцдэн өггдв гиж санжахшивдн.

Эн зокалмуд багшнрт, багшин училищин сурһульчнрт, газет—дегтр харһач көдлэчнрт дөнгөн күргх гиж санжанавдн.

Эн дегтрт харсн дутгдлин болн ясврин тускар умшачнрас, сев—селвгэн өгхинь күлэжәнэвдн.

Автор.

ХАСГДСН НЕРД.

- Б. А.—Балакан А.
- Б. Б.—Башута Баатр
- Д. А.—Дендэн Айс
- Д. Б.—Доржин Б.
- Ж.—Жанһр
- Ж. П.—Жидлэн П.
- Ж. Б.—Жимбин Б.
- И. У.—Илишкин У
- И. М.—Ильин М.
- И. Л.—Инжин Л.
- К. Э.—Көктэн Э.
- К. С.—Калян С.
- Кор.—Короленко

- К. Д.—Көглтин Д.
- Л. Т.—Лев Толстой
- Н. М.—Нарман М.
- Н. О.—Островский
- П.—Пушкин
- С.—Б. Х.—Сэн—Белгин Хаср
- Т. Ш.—Тарас Шевченко
- Х. М.—Хоньна М.
- Ч.—Чехов А, П.
- Э. М.—Эрднин Муутл
- Э. С.—Эрижэнэ Сарн
- Э. К.—Эрижэнэ К.

АЛФАВИТИГ ОЛЗЛЛН.

ФОНЕТИК.

§ 1. Хальмг келнэ үзгүд.

Аа	Ээ	Бб	Вв	Гг	Һһ	Дд	Ее	Ёё	Жж	Жж
Зз	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	н	Оо	Өө	Пп
Рр	Сс	Тт	Уу	Үү	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ
Ъ	Ы	Ь	Ээ	Юю	Яя					

§ 2. Хальмг келнэ ээсин болн үзгүдин то.

Хальмг келнд ут—турштан 39 үзг бээдг. Теднэс 13 үзгнй эгшг үзгүд—*а, э, е, ё, и, о, ө, у, ү, ы, э, ю, я* болн 24-нь хадвр үзгүд—*б, в, г, һ, д, ж, жэ 'з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ*, Эднэс нань хойр темдг бээнэ—жөөлн темдг (*ь*) болн хату темдг (*ъ*).

Хальмг келнд шин алфавитд э болнн шишлн, бийэн темдглгч үзгтэ. Хальмг келнд хамцсн эс йотированн иим үзгүдэр темдглгдженэ: *й+а-я, й+у-ю, й+э-е, й+о-ё*.

Талин келнэс оржах үгмүдин эс темдглхин төлэ авгдсн үзгүд: а) эгшг *ё, ы*,

б) хадвр *ф, ж, щ*.

§ 3. Эгшг үзгүдиг олзллн.

Хальмг келнэ *а, о, у* эс эврэннь келгдлнэр болн бичгдлнэр амрхи болна. Эн ээсиг келгдлн орс келнэ бас иим ээслэ адлэ болна. Эн ээсиг хату, эс гиж ар дарана эгшг эс гиж нерэддмн. Эн эс ямаран чигн хадвр ээслэ бичгднэ.

- Үлгүрлхд: а) *ач, авдр, хоша, аг, хаха, амһа.*
б) *улан, халун, альчур, нуһси, дуһу.*
в) *ора, шора, моһа, толһа, омг.*

Хальмг келнд *э, ө, ү, э, и* эс бээнэ. Эн ээсиг жөөлн, эг гиж өмн дарана эгшг гиж нерэддмн. Эгшг *э, ү, э, и,* эс үгин унгд хадвр *һ* ээлэ ирлцж бичгдхш. Цуг наадк хадврмудла эн эгшгүд бичгднэ.

- Үлгүрлхд: а) *тэрэн, цэ.*
б) *төггэ, өрм, мөрн, төмр, өрмг, көрэ.*
в) *бүрү, бүлүр, үсн, күзүн, дүлэ, түлэн.*
г) *иг, кичг, иньг, шивэ илэн, чигэн.*

Хальмг келнэ эгшг *и* хадвр *һ* эһһэс нань үгин унгд хадвр *х* үзглэ бас бичгдхш. Эн эгшг нурһлж *к, г,* хадврла бичгднэ, үлгүрлхд: *иг, ик, чиг, чикн, чигчэ.*

Эгшг *э* хойр зүсэр бичгднэ.

а) Үгин эклцд болн эгшгин хөөн э үзгэр бичгднэ.

Үлгүрлхд: *эн, эм, Энгельс, Эрднь, эркэ, аэроплан, поэт н. ч.*

б) Үгин дунд, хадврин хөөн, *е* үзгэр бичгднэ.

Үлгүрлхд: *керг, келн, керэ, серэ н. ч.*

Хальмг келнд йотированн (хамцсн) хату болн жөөлн эгшгүд бээнэ.

Йотированн *а* эгшгиг *я* үзгэр, йотированн *у* эгшгиг *ю* үзгэр темдглнэ.

Үлгүрлхд: а) *яман, ясн, уя, соя, хаяд, Яков, Емельян, трамваяр н. ч.*

б) *юн, юмн, аю, аюл, юрист, кают, трамваюр, хаюл н. ч.*

Эгшг *я* болн *ю* үзгүдиг жөөлн хадврин хөөн бас бичнэ.

Үлгүрлхд; а) *сурһүль — сурһудян, уняртна, ханядн, аля, маля, регулятор, Поля, Соня н. ч.*

б) *сурһүль — сурһүлюр, халюн, полюс, революц.*

Хальмг келнэ үгмүдт йотированн *о* эгшгиг хойр үзгэр *йо* гиж бичнэ.

Үлгүрлхд: *йосн, йорал, йовдл.* Талин келнэс орсн үгмүдин йотированн *о* эгшгиг сольл уга бичнэ.

Үлгүрлхд: *ёлк, объём.*

Йотированн *э* эгшгиг үгин эклцд *е* үзгэр бичнэ. Үлгүрлхд: *ең, еңсг, Ентэ, Егор, съезд.*

Йотированн *э* эгшгиг хойр үзгэр *йэ* гиж бичнэ

Үлгүрлхд: *бийэн, өгийэ, өйэ, Андрейэс н. ч.*

Йотированн *ү* эгшгиг хойр үзгэр игж бичнэ.

Үлгүрлхд: *бийүрн, Андрейүрн, йүүх, гейүрнэ, Гвине-йүр. аю-кейү* уга н. ч.

Йотированн *ө* эгшгиг хойр үзгэр *йө* гиж бичнэ.

Үлгүрлхд: *йөрэл, йөркг.*

Йотированн *и* эгшгиг *йи* үзгэр бичнэ. Үлгүрлхд: *йисн, йирин, йиртмэж* н. ч.

§ 4. Хадвр үзгүдиг олзллһн.

а). Хадвр *б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ*, үзгүд хальмг келнд орс келнд олзлгдг метэр олзлгдна;

б). Хальмг келнд *н* үзгэр келнэ бахлулар тач келлгддг дуута хадвр ээг үгин эклцд, дунд болн сүүлд темдглнэ. Үлгүрлхд: *нар, наза, наха, авһ, шарһ, сурһ, зурһан, уһа, яңһг* н. ч.

в). Үгин эклцд хадвр *н* жөөлн эгшгүдэс э эгшглэ бичгднэ. Үлгүрлхд: *һээвһэ, һээхул, һэ, һэрэ* н. ч.

г). Хальмг келнэ *ң* үзг келнэ бахлулар келгддг хамрин хадвр э болна. Эн э үгин дунд болн сүүлд темдглгднэ.

Үлгүрлхд: *Үең, савң, аң, хоңх* н. ч.

д). Талин келнэс орсн үгмүдт хадвр *ц, ж, ф* үзгүд бичгднэ. Үлгүрлхд: *ци, роц, журнал, фабрик* н. ч. Хальмг келнэ үгмүдт *ц* биш *шч* гиж бичхмн. Үлгүрлхд: *көдлмишч, үзжэхшич, шшч* н. ч.

§ 5. Хату болн жөөлн темдгүд.

Хату темдгүд.

Хату темдг хувагч, салһгч чинртэ темдг болна. Йотированн эгшгин өмн хатү хадврин ард хату темдг бичгднэ. Үлгүрлхд: *сьезд, объект, объем, субъект, авьяс, Замъян, Сумъян*

Жөөлн темдг.

а). Жөөлн темдгэр (*ь*) хадврин жөөлнинь темдглнэ. Үлгүрлхд: *хальмг, салькн, сурһуль, культур, Гоголь, Горький* н. ч.

б). Жөөлн темдг хувагч, салһгч темдг болна. Йотированн эгшгүдин өмн жөөлн хадврин хөөн *жөөлн* темдг бичгднэ.

Үлгүрлхд: *Адьян, сатья, курьер, барьер* н. ч.

1-гч дамилһн.

1. Уяч уята хувц авч өгв. 2. Ямана ноосар кесн беелэ зүүвв. 3. Занин соя йир ик. 4. Бая, Ямада, Арһс һурвн Ялта гидг һазрт оч амрцхав. 5. Даян Яшлтас хая ирнэ. 6. Элстэс Яшкуль күртл зун километр болна. 7. Кезэнэ ялч йовсн Бадм советин йосна цагт ик тоомсрта күн болв. 8. Хурсн цасиг күрээр хаяд овалв. 9. Бидн лавкас царин ярмс хулдж авувдн. 10. Яков, ямаран дегтр умшжанач?

II. 1. Ямада Ярһс хоюрн сурһульдан йовжана. 2. Лавкд дала юмн орж. 3. Би юристин сурһуль сурчана. 4. Энд юн болжана? 5. Зоопаркд дала аюс бээнэ. 6. Аюка, чи аюдан бичэ бурад бэ! 7. Аюр аяртан „Юность Максима“—гидг кино хэлэх.

III. 1. Цаһан йир енсг ду дуулв. 2. Лавкд дала енг хулджана. 3. Долан йир еңч. 4. Ентэ Егор хойр Европин картар ик балһсд хэлэж олв. 5. Елдн Ермак нохад көлэн зуулһв.

IV. 1. Адьян Замъян хойр сурһулян төгскэд ирв. 2. Эдн сурһулян йоста сээнэр сурцхаж. 3. Мана школд ёлк болв. 4. Машин йир хурдар йовж ирв. 5. Суулһин йоралиг һаңнввдн. 6. Мана уняртсн теегэр мал идж йовна. 7. Бодня тэвлһ иштэ малята. 8. Бодня, Соня, Коля товрцг тууж авч ирв. 9. Бийән гисн чамд ханжанавдн. 10. Бийүрн ирсн Дольганта театрт одвв. 11. Би мөнг өгйэлж авлав. 12. Хүүчн суулһд урч йорал кев. 13. Көгшэ шин жилин тускар йөрэл тэвв.

ЭГШГИН ЗОКАЛ.

§ 6. Алнтрулгч эгшгүд.

Хальмг келнд олн зүсэр келгддг үгмүд бээнэ. Игж олн зүсэр келгдлн хальмг келнд бээх диалектэс харчана. Олн зүсэр келгддг үгмүдиг бичхлэрн, ямаран эгшг бичхэн медл уга алнтрад чигн бээдг йовдл харһна. Хальмг келнэ диалектсэр ямр нег үгд эгшгнь олн зүсэр келгдхлэ, тер эгшгиг алнтрулгч эгшг гиж нерэддмн. Үлгүрлхд: *умш-омш, хурвн-хорвн, өнс-оньс, үвл-өвл, уутьхн-үүтхн н. ч.*

Хальмг литературн келнд ямр нег үгиг олн зүсэр бичэд бээж болшго. Алнтрулгч эгшгүдиг негн деернь шиидж харһсн бичлнэ зокалар хардвр авч бичхмн.

Алнтрулгч эгшгтэ үгиг чикэр бичхин төлэ, үгд бээх алнтрулгч эгшгүдиг медх кергтэ.

Нурһлж алнтрлт у, о хойриг, ү, ө хойриг, о, ө хойриг, у, ү хойриг бичлнн деер харна. Керм үгд алнтрулгч у, о хойр бээхлэ, у эгшгинь бичхмн, о, ө хойрин—о эгшгинь авхмн, ө, ү хойрин—ү эгшгинь авхмн, у, ү хойрин—у эгшгинь бичхмн, и, ү хойрин—и эгшгинь бичхмн. Үлгүрлхд:

Алт- рулгч эгшгүд	Бичгдхнй		Бичгдшгонь	
	эгшгүд	үгмүд	эгшгүд	үгмүд
у, о	у	умшх, хурвлх, хурвн, сумн, хурвлжн, хурвч, хурвлн, хува, нульмси, мусг-гих.	о	омш, хорвлн, хорвн, сомн, горвлжн, хорвч хорвлн, хова, нольмси, мосг-гих.
ү, ө	ү	үвл, хүврх, үмкэ үмси, үмкрэси, үмтэ, үлмэ, күмсг бүдүн, сүүһэс.		өвл, хөврх, өмкэ, өмси, өмкрэси, өмтэ, өлмэ, көмсг, бөдүн.
ү, у	у	уутьхн, хурех, ультрг	ү	үүтхн, хүрех, үлтрг
о, ө	о	оньс, оньдин	ө	өнс, өндин

Алтруулгч эгшигч чикэр йилһж бичхин төлө, үгин чинр, унг, үгин бүрдэц медх кергтэ. Алтруулгч эгшигч чикэр йилһж бичхд үгин чинр, үгин унг медулгч, цээлгч сүүр олх зөвтэ. Алтруулгч эгшгтэ үгмүд хальмг литературн келнд яһж бичгдхинь бичлһнэ зокалар иш авч, чикэр бичлһнэ үгллэр-хардвр авч бичжэх кергтэ. Үлгүрлхд: зэрдэн *эндр* гисн үгиг *эндр* гиж келцхэнэ. *Эндр* гисн үг *эн өдр* гисн хойр үгэс бүрдсн. Түн деерэс *өндр* биш, *эндр* гиж бичх кергтэ. *Сек, сэк* гисн салу чинртэ үгмүд. Эднэ эгшгүдиг алтруулгч гиж тоолж болшго, үлгүрлхд: *үүд сек, үрэн сэк*. *Өрлэ* гисн үгиг *урлэ* гиж бичж болшг. *Өрлэ* гисн үгин унг *үр* биш, *өр*. *Тэрэн* гисн үг *тэрх* гисн үгэс бүрдж. Тер учрас *таран* биш, *тэрэн* гиж бичхмн. *Тек болн тэк* гисн бас салу чинртэ үгмүд. Үлгүрлхд: *ямана тек, зул тэк*.

Деер келгдсн зокалар алтруулгч *ү* болн *ө* хойрин *ү* эгшг авхмн гиж келгдлэ. Тиим болвчн *гүлмн* болн *гөлмн* гисн үгмүдиг салу чинртэһэр олзлхмн. *Гүлмн* гисн үгиг, орсар-келхд, паутина гисн чинртэһэр керглхмн, *гөлмн* гисн үгиг сеть, невод гисн чинртэһэр олзлхмн.

Алтруулгч *а* болн *э* хадврмүдиг болһаж, үгин өргжлтинь болн чинринь медж керглхмн. Эн хойр эгшгэс нурһлж *а* эгшигч орулж бичжэхмн. Үлгүрлхд: *мана, ноха, таава, тана тальвр, аньх, таньх, матьхр, альхн, һаньдгльх, хальтврх, альдас*. Болв зэрм нег үгмүдиг чинринь, келлтинь шинжлж, алтруулгч *а, э* хойрин *э* эгшгинь бичхмн. Үлгүрлхд: *Төмр һаңнх, ноха һаңнх*. Хальмг келнэ диалектсэр *дакад* болн *дэкад* гиж келгднэ. Болв *дакад* гиж келдгһн олн. Тер учрас *дикад*, гиж бичхмн.

Алтруулгч уга үгмүдиг ямаран чигн сольт угаһар бичхмн. Үлгүрлхд: *бичг, билцг, маальг* (гем) гих мет үгмүд хальмгин бол диалектст адлар келгднэ.

2-гч дамилһн.

1. Би эндр Боднята хамдан өндр уул деерэс харул харвв.
2. Цаһан хувцан өмсж бээһэд, дүүдэн келв: „Бичкн күүкд үмсдмн биш“. Долан өмсчэсн хувцан тээлэд, холд орж өөмв.
3. Хооран цухрсн Даваг Нээмн үлмэдэн орулж, чик сурһмж өгв.
4. Таньдго күүнэд эвгоджасн Бадм эвшэчкэд, күмсгэн буулһж, зургиг шилтж хэлэв. 5. Багш нег цаасна зүсиг хуврүлж, өврмжтэ юм манд үзүлв. 6. Модна хамтхасна хуврлт багшаһ би медж авув. 7. Эсв кеж, процентэр хув олдг болв.
8. Долан Даваг „Хумсан авдго мунхг күн кевтэч“,—гиж наад бэрв. 9. Дээч советск цергч асхржасн сумн дотр йовж, героическ даалһыр күцэв. 10. Сурһульчирин, церглэчирин н. ч.

колоннс цувлдад, демонсрацд оч йовна. 11. Би эндр өрүһәр босч, сонь дегтр умшвв. 12. Бүдүн ик оньсар үүд оньлсв. 13. Мини хурсх махла альд бээнэ? 14. Сад дотр модна үмкү эсн дала. 15. Үмтэсн өврлгэн Байчх хураж авла.

§ 7. Эгшгин таарлт.

Хальмг келид эгшгин таарлтин зокал бээнэ. Эн зокалар болхла, нег үгд ямр болв чигн эгшгүдиг ирлцүлж бичж болшго. Хальмг келнэ эгшгүд хойр даранд хувагдна—өмн болн ар даранд.

Эгшгүд ар болн өмн даранд хувалһнас эгшгин таарлтин зокал нарчана. Өмн дарана эгшгүд жөөлн эгшгүд гиж нерэдгднэ, ар дарана эгшгүд хату эгшгүд гиж нерэдгднэ.

Ар дарана эгшгүд	а, у, о, я, ю, ё	цугтан	6
Өмн дарана эгшгүд	э, ү, ө, э, и, е	цугтан	6

Эгшгин таарлтин зокал.

Негдгч зокал. Нег үгд ар болн өмн дарана эгшг орх зөв уга. Нег үгд ~~дэн~~ өмн дарана, эс гиж ~~дэн~~ ар дарана эгшг орх зөвтэ. Ниилж бээх суффиксмүд болн хасгдж немгджэх үгмүд үгин сүүрт бээх дарана эгшглэ ирлцж бичгднэ.

Үлгүрлхд:

- а) *така, ноха, хаха, таката, нохала, хахаһас.*
- б) *көвүн, темэн, көвэ, көвүнэ, темэнэс, темэнүр.*
- в) *умшч бээнэ—умшчана, бичжэнэ.*
- г) *ирн гижэ бээнэ,--ирн гижэнэ.*
- д) *иржэ бээцхэнэ—иржэцхэнэ, көдлжэцхэнэ,*
- е) *бичжэ бээцхэнэ—бичжэцхэнэ, бичцхэнэ,*

Эн зокалас иштэ манэ, нохэ, толһэ гиж биш, мана, ноха, толһа гиж бичдмн.

Хойрдгч зокал. Хальмг келнэ үгд бээх эгшгүд бат дара-та болна. Түрүн ниилврт бээх эгшгин кергллһэр дарук ниилвр-мүдт бичгддг эгшгин даран эгшгин таарлтин хойрдгч зокаль болна. Эшгин дараг дора өггдсн таблицд хэлэtn.

Эгшг эс	Эн эгшгүдин хөөн орхнь	Үгмүд
а	а у	мана, така, хаха, адун, һалун, халун
о	а у	ноһан, ода, ора, ору, тоһрун
у	а у	улан, дулан, зура, буру, бурһу, турун, шүһу
э	э ү	тэрэн, бэрэн, бэрүл, хэрү
ө	э ү	өрэ, керэ, дөрэ, гөрэсн өрүн, көвүн.
ү	э ү	үрэ, түрэ, хүүрэ, түлэн, бүрү, үзүр, бүлүр
е	э ү	темэн, керэ, эмэл келдүр, серүн
и	э ү	ишкэ, ширэ, шивэ илүр, кирү, биллүр

Ахрар келхд, **о, ө, э, е** эгшгүд түрүнк ниилврэс нань наадк ниилврмүдт бичгдхш. Эн эгшгүд үгин түрүн ниилврт бичгднэ. Наадк эгшгүд болхла ямаран чигн ниилврт бичгднэ.

Һурвдгч зокал. Талин келнэс оржах үгмүд эгшгин таарлтд багтхш. Болв талин келнэс оржах үгд немгджэх суффикс, эс гүж киискврин чилгч тер үгин сүүрин чилгчд бээсн эгшглэ нег дарана эгшгтэ болх зөвтэ. Үлгүрлхд: *орден—орденэр, клуб—клубур, большевик—большевикинэр, мастер—мастерэс, час—часмуд, трактор—тракторас, совет—советүр, артель—артельтэ, пионермүд, Украина—Украинүр, тетрадь—тетрадьла, колхозник—колхозникүд.*

Жөөлрсн хадврин хөөн ямаран эгшг бичхинь 16 параграфд келгдв.

Темдг 1. Үгин сүүрин сүл хадвр палатальн (жөөлрсн), эс гиж йотированн *я, ю, ъ* эгшгтэ болхла, немгджих суффикс ар дарана эгшгтэ болна, кемр *е* (э) эгшгтэ болхла, өмн дарана эгшгтэ суффикс немгднэ. Үлгүрлхд:

Сүүрин сүл эгшг	Үгмүд	Сүүрин сүл эгшг	Үгмүд
я (й+а)	Емельян—Емельянас, статья—статьянас	е (й—э)	Киев—Киевэс, Кие- вүр, съезд—съездэс.
ю (й+у)	шлюз—шлюзар, револю- цас, революциур, пара- шют—парашютар		подъезд—подъездэр, разъезд—разъездлэ, боец—боецэс
ѐ (й—о)	самолёт—самолётур, подъём—подъёмта		

Темдг 2. Талин келнэс оржах сүүлк нинявртэн *ы* үзгтэ үгмүд хуврхлэрн өмн дарана эгшгүд авна. Үлгүрлхд: *лыж*—*лыжэр*, *опытэр*, *акынмүд акынмүдэр*, *Царьца*, *монастырмүд* н. ч.

3-гч дамшлһн,

1. Яшлтас Ямада самолётар ирв. 2. Би Москваһас Киевэр дэврэд хэрж ирлэв. 3. Самолётас парашютар би буулав. 4. Эн гер дала подъездтэ. 5. Егор эврэннь статьядан соньн юм бичж. 6. Юуна тускар ирсэн Ештэ нанд келв. 7. Бидн тетрадян цеврэр бэрнэвди. 8. Бидн амрлһна лагерэсн асхар ирнэвди. 9. Мана учрежденэс школ хол биш бээнэ. 10. Сурһульта улс манад дала. 11. Пионерск лагерьт инэдтэ нэр һарһв.

12. Түрүн чолу тэвлһн Түрү зовлнта болдмн. Хэрү бичэ цухрич! Улм уралан гүжрич! (С.-Б.Х.)	14. Көдлмш кенэ гидгтн Күүнэ седклэс бүрднэ, Ухahan өгэд кехлэ, Оньдин эвнь олдна. (К.С.)
13. Советин герин өмнэс, Седклд үнтэ бумблвас Хээртэ Ленин һарарн Хүвин хаалһ заав. (К.Д.)	

§ 8. Эгшгин таарлт эвдрлһн.

Хальмг литературн келнэ эгшгин таарлтд эвдрлһн һарч йовна. Нег үгд ар болн өмн дарана эгшг харһж, эгшгин таарлт эвдрж бээхиг медүлжэнэ. Үгин хуврлтд эгшг *и* ар болн өмн дарана эгшгүдлэ бичгддг сам бас харһна. Эн йовдлг эгшгин таарлтын эвдрлт гиж болшго. Болв сурһульчһрт медгдмэр цээлһхин кергт эгшгин эвдрлт ода деерэн өмн дарана эгшг *и*

үгд орлцхла болн бурушагч *уга* гидг хув хасгддж үглэ ниилхлэ харна гиж болхмн.

Энүн деерэс эгшгин таарлт эвдрдг йовдл иим:

1. Үгиг киискврэрнь хуврүлж, төргч болн гемнгч киискврин чилгчс ниилж ирсн цагт, эгшгин таарлт эвдрнэ.

Үлгүрлхд: а) *нар ин*—*нарин, холин, столин, булин*;
б) *нар иг*—*нариг, холиг, столиг, булиг*.

Халымг келнэ болн бий киисклһнд эн деер келгдсн эгшгин таарлтин эвдрлт харна. Үлгүрлхд: *ахинд, ахиндэн* (амр киискврин төргч падежин чилгчс деер давхр киискврин цуг киискврин чилгчс иржэнэ), *ахим, ахичн, ахитн, ахинь; носим, носичн, носитн, носинь; бахнинм, бахнинчн, бахнинтн, бахниннь; цаничн, алхичн* н. ч.

2. *Ати, кони* гисн мет закгч янзта үүлдврт эгшгин таарлт эвдржэнэ.

Үлгүрлхд: *Чи бичэ ати. Эн атижэ бээнэ.*
Чи коних бээдлтэч. Эн конижэ бээнэ.
Эн күүкнэ үсн савинһэд бээжэ.
Заң хажиснэс му юмн уга.

3. *Уга* гидг бурушагч хув өмнөн бээх үглэ хасгдж, *го* гиж немгдсн цагт, эгшгин таарлт эвдрнэ. Үлгүрлхд: *ирх уга*—*ирхго, келхго, бичшго, ээшго, иршго* н. ч.

Киискврин төргч (*ин*), гемнгч (*иг, г*) чилгчсин хөөн, закгч янздан *и* чилгчтэ үүлдврин хөөн немгдж иржэх хувс болн үгмүд өмн дарана эгшгтэ болх зөвтэ, зуг уга(—го) гисн үгд немгдж оржах хувс ар дарана эгшгтэ болдмн.

Үлгүрлхд: а) *ахин эс*—*ахинэс, ахинэһэр, ахинэтэһэн, келх уга*—*келхго, ирдго, ээдго, бичшго, келшго, керго, иршго, бичхго, хэлэшго* н. ч.

4-гч дамилһн.

1. Эндр китн болшго. 2. Нээрт Цаһан иршго. 3. Иршгог сүчэр бичэ дахул. 4. Базрас би дала юм хулдж авув. 5. Сурһульчнр сурһулян сээнэр сурцхана. 6. Энд школдан цаглань ирцхэнэ. 7. Боднята, Ентэтэ хамдан Киевэр йовж музеймүд хэлэвдн. 8. Самолетар нисж йовад, парашютар буулав. 9. Совещаняс нарч цуһарн театрт одлавдн. 10. Цергчврнг орденсэр ачлв. 10. Ачлгдсн цергчнр орденсэн авцхав. 11. Манахна нос уйдг артельлэ эдл артель цөн. 12. Эн артелэс кесг түрүлгчирнь түрүлгчирин хургт одв. 13. Уняртсн көк теегэр йовж цецгүд цуглулав. 14. Ниднэкэс энжл китн болв. 15. Тетрадян цеврэр хадһлдмн. 16. Би эндр бичг бичшгов.

§ 9. Удан эгшг.

Хальмг келнэ эгшг эс ~~эврэнц келтгэр (сонсвар)~~ удан, ахр (йирин), ~~эмтин~~ ахр болна. Эмтин ахр эгшгиг тодрха биш эгшг гиж бас келнэ.

Удан эгшг уданар ~~тан~~ келгднэ. Ахр эгшг удан биш ~~йиринэр~~ келгднэ. Эмтин ахр эгшг эрэ сонсгдмар, тодрха бишэр келгднэ.

Литературн хальмг келнд удан эгшг давхр үзгэр темдглгднэ, ахр эгшг—нег үзгэр, эмтин ахр эгшг—темдглгдхш.

Удан эгшг үгин альк ниилврт болв чигн харһна. Болв үгин түрүн ниилврт бээх удан эгшг темдглгднэ. Үгин түрүн ниилврт эс бээх удан эгшгүд темдглгдхш.

Эгшгснн келгдлһиг дора өггджэх үгмүдэр шинжлгн.

Удан эгшг	Ахр эгшг	Эмтин ахр эгшг
цаасн	цасн	тах I *
тоосн	тосн	терз I
күүкн	күрн	күрн I
Каару	көвэд	көвэд I
кеер	кер	тер I
хөөнэ	хөн	хүн I

Удан эгшг бичлһнэ зокал.

1. Фонетическ принципэр һардвр авч, удан эгшг хойр, эс гиж олн ниилвртэ үгин түрүн ниилврт нег эдль эгшгэр темдглгднэ.

Үлгүрлхд: *цаасн, күүкн, уул, туула, тоодг, саадг, тууль* н. ч.

2. Нег ниилврэс бүрдсн үгмүдт удан эгшг тодрханар сонсгдхш, тер учрар тиим үгмүдт удан эгшг темдглгддмн биш. Керр тер нег ниилврэс бүрдсн үг хүврэд, деерэн ниилвр авхла, эгшгин удань темдглгднэ.

Үлгүрлхд: *то—тоод, тоолвр, тооллһн, дун—дуунд, дууч, дууллһн, тег—теегин, теегт, теегэр, хөн—хөөнэ, хөөч, хөөнэс* н. ч.

3. Талун келнэс оржах үгмүд удан эгшг бичлһнэ зокалд багтхш. Ударлтта ниилврин эгшг удан эгшгэр темдглгдхш. Үлгүрлхд: *кадры—кадрмуд, норма—норм, мастера—мас-термуд, колос—колосмуд* н. ч.

Угшг темдгэр эмтин ахр эгшг темдглвдн. Эдү мет үгмүдт эмтин ахр тодрха биш эгшг бээхнь ил мелгджэнэ. Эмтин ахр эгшг бээсн учрас үгинь чирһнй йилһрнэ болн ним эгшгтэ үгмүд келхлэ һарчах дун эгц зогсһн.

Гемдг: 1. Хальмг келнд талун келнэс орад, авъяст шингрж одсн үгмүдт удан эгшг бичгднэ. Ү л г ү р л х д: *дышло—дишл, мячик—мээчг, пиво—пив, Астрахань—Дэдрхн, улица—уульнц* н. ч.

2. Йотировани й үзгин хөөн сонсгджах удан *а* болн у давхр *яа* болн юу үзгэр бичгднэ. Үлгүрлхд: *нарм, нахв, юунд, юуна* н. ч.

Үглл: тоодг, боодг, саадг, ааһ, туула, аав, уул, ноосн, бүүр, бээрн, теерм, күүкн, суулһ, сааль, деер, кеер, ооль, тосн—тоосн, торм—тоорм, хээсн, иг—ииг, зах—заах, цасн—цаасн, дер—деер, кер—кеер, төлг—төөлг, то—тоодг, хөн—хөөч, бэ—бээрн, то—тооч, сө—сөөнэ, саальч, дун—дууч, бу—буудл, на—наала, кө—көөлэ; Дуука, Нүүдлч, Куука, Сүүлэ, Кеемэ, Бээсэ, Нүүдлэ, Доогш, Күүкш.

5-гч дамшилһн.

Хөөткэн сансн цецн, хуучан хатхсн урн.

Көөһин өөр бээхлэ—кө, өөһин өөр бээхлэ—ө.

Уулас үүлн хөөһдг уга, уячас көдлмш хөөһдг уга.

Хурин хөөтк нарн халун, худлин хөөтк ичр хату.

Кесн гем эзэн темцдг, кецин усн һууһан темцдг.

Өмн һарсн чикнэс, хөөн һарсн өвр.

Деер үүлдн самолет делэд, дуулад көвнэ.

ХАДВРИН ЗОКАЛ.

§ 10. Хадвр **б** болн **в** үзгүд.

Урлар дамжж келгддг дуута хайргч **б** болн уданар тач келгддг дуута **в** хойр хадвриг бичсн цагт эндү харна. Эн хадврмудиг бичлһн деер эндү харшгон төлө медхнь:

1. Угинь сүүлд бээх **б** үзг үгин дунд ирхлэри, нурһлж **в** болж сонсгдна. Түн деерэс үгин дунд болн үгин сүүлд бээх **б** үзгиг **в** үзгт хуврәж бичхмн.

Үл гүрлхд:

Сонсгдлһнь	Бичгдлһнь
аб, ав; тэб, тэв; тоб, тов; лаб, лав; абдр, авдр; хабдр, хавдр	ав, авла; тэв, тевлэ; лав, лавта; тов, товта; авдр, хавдр; тавн, тэвн; хов, йовла, хавр, хавдр.

2. Угин эклцд оньдин **б** үзг сонсгдж бичгднэ. Үл гүрлхд:
билцг, бальчг, бүс, бурш, би, бээрн н. ч.

3. Хойр үгин чинр болн междометиг йилһж авхин төлө үгд **б** үзг бичж болхмн.

Үл гүрлхд: *Чи ода хээс шав.*

Чи бичэ шаб—шаб гигэд ба.

Эн күн бу хав.

Эн күүкнэ амнь хаб—хаб гигэд бээнэ.

4. Чилгчдән **н** үзгтә үгмүдт сургч **мб** гүдг хүв бичгднэ. Үл гүрлхд: кен—кемб, юмб, күмб, юмбч н. ч.

Темдг. Талин келнэс орсн үгмүдт бээх **б** үзг сольгдхн. Үл гүрлхд
амбар, бомб н. ч.

мбүмб

§ 11. Хадвр *г* болн *h*.

Хальмг келнд *г* болн *h* гидг хадвр эс бээнэ. Эн хойр хадвриг бичлһнд эндү нарад бээнэ. Эн хойр хадврин йилһлт соңсварань шинжлхлэ медгднэ. Хадвр *г* гидг э келхлэ, чеежэс харчах ки келнэ бахлурт боомтг авч, жөөлэр хahrж харна. Хадвр *h* гидг э келсн цагт, чеежэс харчах ки келнэ бахлурт боомтг авлго гилтэ, шахгдж уданар татгдж келгднэ.

Эн хойр хадврин йилһлтинь дора өггджэх үгмүдэр шинжлтн.

Үгин дунд		Үгин сүүлд	
г	h	г	h
уга	уha	авг	авh
цаган	цаһан	баг	bah
зурган	зурһан	тулг	тулh
төгэ	моha	торг	торh
зегэ	шаha	аг	аah

Деер келгдсн хойр хадвриг бичлһнэ тускар медхнь:

а) *г* үзг.

1. Хадвр *г* үзг нурһлж өмн дарана эгшгүдлэ бичгднэ.

Үлгүрлхд: —

а) үгин түрүнд—*гер, гүр*;

б) үгин дунд—*цегдг, дегтр, тергн, төгэ, гегэн*.

2. Хадвр *г* үзг үгин сүүлд болхла, үгин унгд бээх ар дарана эгшглэ чигн харһна.

Үлгүрлхд: а) *аг-агта; цаг-цаган; зург-зурган*;

б) *Бога, Буга н. ч.*

3. Хадвр *г* үзг гемнгч киискврт ар болн өмн дарана эгшглэ харһна.

Үлгүрлхд: а) *гериг, столиг, төгөг*;

б) *нохаг, моһаг, шаһаг н. ч.*

б) *h* үзг.

1. Хадвр *h* ар дарана эгшгүдлэ үгин хамань болв чигн бичгднэ.

Үлгүрлхд: а) үгин эклцд—*һар, һалун, һаха, һолһа*;

б) үгин дунд—*харһа, толһа, хаһул, дуһрул*.

в) үгин сүүлд—*тулһ, шалһ, баһ, буһ, зарһ н. ч*;

2. Хадвр **h** үзг ниилүлгч хадвр болхларн, ар болн өмн дарана эгшглэ бичгднэ.

- Үлгүрлхд: а) *толһа—толһаһар*;
 б) *бүрү—бүрүһәр* н. ч.

3. Үгин эклцд **ə** эгшглэ оньдинд **h** бичгднэ.

Үлгүрлхд: *һәрд, һээвһә, һээхүл, һәрә.*

Кемр **z** хадврар чилсн үг деер эгшгәр эклсн чилгч ирхлә, **z** хадврин ормд **h** хадвр бичж болшго.

Үлгүрлхд: *тог-тогар, баг-багар, туг-тугар, цог-цогар, аң-аңгар.* (Баһар биш-талдан чинртә болх).

Хальмг келнә *цуг* гисн үгиг *цуһар* гисн үгәс йилһжәх кергтә. *Цуһар* ирв, *цугтан* ирв гиж бичж болхмн, зуг *цуһтан* гиж болшго. Эн үгин унгнь *цуг*.

4. Үг бүрдэгч *лһн* гидг залһлт ар болн өмн дарана эгшглэ бичгднэ.

- Үлгүрлхд: а) *хahl—хahlлһн*;
 б) *кел—келлһн.*

5. Талин келнәс орсн үгмүдин **z** хадвр **h** хадвр мет сонсгддг болвчн, хальмг келнд сольлт угаһар бичхмн.

Үлгүрлхд: Ленинград, Сталинград н. ч.

§ 12. Хадвр **h** болн **ң**.

Келнә үзүрәр келгддг **h** хадвриг келнә бахлуарар болн таңнаһар дамжулж келгддг хамрин **ң** хадврла зэрмдән эндүрнә.

Эн **ң** гидг хадвриг **hg** гисн хойр хадврар бичэд чигн бәәнә.

Хадвр **h** болн **ң** үзгүд эврәннь келгдлһәр ямаран йилһвртәг, үгин чинрт яһж йилһлт орулдгиг дора өггдсн таблицәр шинжлтн.

Үлгүрлхд:

Үгин сүүлд			Үгин дунд		
h	ң	h	h	h	ң
цан	цан	салн	салң	хонх	хонң
зан	зан	көвн	көвң	танх	танң
күрн	күрң	седн	седң	цонх	цонң
олн	олң	көрн	көрң	занла	заңла
далн	далң	делн	делң	күрнд	күрңд
эрвн	эрвң	эн	эң	олнд	олңд

Хадвр *ң* үзг *нг* гисн хамцж ирсн хадврмудас эврәннь келгдлнэр болн үгд тал-талдан чинртэ болжахинь дора өггджэх таблицэр шинжлтн.

Үгин сүүлд		Үгин дунд	
н	нг	н	нг
Тен сан унг тун	тенг санг унг тунг	унгта	унгта

Үгин эклд *ң* үзг хархш. Эн хадвр үгин сүүлд болн үгин дунд харһна. Үгин дунд болхла, хадвр *ң* нурһлж *к, с, г, һ, х, н* үзгүдин өмн харһж ирнэ.

Үлгүрлхд:

к	с	г	һ	х	н
мөнк энкр кенкрг	сенсн енсг сонсвр	тенгр зэнг өнг	моһл манһд сунһг янһг тоһрг	анхун анхрх	теннэр һацнар

Бичгт хадвр *ң* үзгиг хамцж ирсн *ңг* үзгүдэс йилһх кергтэ. Эн *ңг* үзгүд, хадвр *ң* мет, үгин дунд болн сүүлд харһна.

Үлгүрлхд:

Үгин сүүлд		Үгин дунд	
н	ңг	н	ңг
эн сөн сан заң	энг сөнг салнг занг	ценкр сенсн энкр савн	өнгр мэнгрсн тенгр мөнгн

Деер бичгдснэс ахрар товчлгджахнь:

1. Өмн дарана хамрар дамжж ~~тернөр~~ келгддг хадвр **н** үгин хамань болвчн харһна. Үлгүрлхд: а) үгин эклцд—*наар, нер*; б) үгин дунд—*үнэр, уняртна*, в) үгин сүүлд—*келн, нерн, нарн, насн, наадн* н. ч. *эцурб*

2. Ар дарана хамрин **ң** үгин дунд болн сүүлд харһна.

Үлгүрлхд: *аң, заң, таңна, маңна* н. ч.

3. Бичгт хадвр **ң** үзгиг хамцж ирсн **ңг** үзгүдэс йилһх кергтэ. Кемр хадвр **ң** келхлэ, бидн нег э сонсжанавдн, **ңг** үзгүд келхлэ хойр э сонснавдн. Эн **ңг** үзгүдэс **г** үзгиннь арднь бээх үзгүдтэһинь салһж болхмн.

Үлгүрлхд:

? а) *аңдан—аң—дан; көвңдән—көвң—дән;* *аңгин—дән*

б) *мөңгн—мөң—гн; теңгр—тең—гр;*

в) *маңна—маң—на; эңкр—эң—кр* н. ч.

4. Кемр хадвр **ң** үзгэр чилсн үгд эгшгэр эклсн залһлтс, эс гиж киискврин чилгчс ирхлэ, **ң** үзгин хөөн **г** үзг бичгднэ:

Үлгүрлхд: *аң—аңгин, аңгас, аңгур, аңгиг; аңган.*

? 5. Кемр **ң** хадврар чилсн үгд хадврар эклсн залһлтс, эс гиж киискврин чилгч ирхлэ, **ң** үзгин хөөн **г** үзг бичгдхш.

Үлгүрлхд: *аңд, аңла, аңта; заңта* н. ч.

6. Талин келнэс оржах *танк, банк* мет үгмүдин **н** үзг **ң** үзгт хуврлһнэ зокалд багтшго. Үлгүрлхд: *баңк, таңк, клиеңк* биш, *банк, танк, клиентк* гиж бичх кергтэ.

? Темдг. Үг бүрдэлһнлэ **н** үзг зэрм хадврин өмн **ң** хадвр кевтэ сонсгдвчн **н** үзг бичхмн. Үлгүрлхд: *уңһах*, биш *унһах*, учрнь—*ун* гисн үгэс унһах гиж бүрдэгдж. Кемр үгин унгднь хадвр **н** бээсн болхла, эн хадвриг үлдэхмн, үлгүрлхд: *мөңгн, мөңгрсн, теңгс* н. ч.

§ 13. Давхр хадврмуд.

1. Үгин унгд хойр хадврин дунд бээсн ~~эмтн~~ ахр эгшг бичгт темдгдлго бээхлэ, үгин унгд давхр хадвр харһна.

Үлгүрлхд: *үнн, һунн, дөнн*. Урднь *үнен, һунан, дөнсн* гиж бичдг бээсмн.

2. Кемр унг үгд немгджэх залһлтс болн чилгчсин эклч хадвр унг үгин чилгч хадврла адль болхла. бүрдэгдсн үгд оньдин давхр хадвр бичгднэ.

Үлгүрлхд:

Келлнэ хүвс	залхлтс болн чилгчс	Үгмүд	Бүрдэгдсн үгмүд
1. <i>Бээлһнэ нерн</i> а) өггч киисквр б) ниилүлгч киисквр в) бий киисквр г) үг бүрдэгч залхтс д) олн тооһин залхлтс	<i>д</i> <i>ла—лэ</i> <i>м</i> <i>чи</i> <i>ти</i> <i>нь</i> <i>лһн</i> <i>д</i>	хад, үлд, съезд мал, һал, көл ээм, эм, амн ач, бүч, үч кет, уут үкрин, бичгин кел, ол, ал одн, модн, үүдн	(—) хадд, үлдд, съездд малла, һалла, көллэ ээмм, эмм, амм бүччн, үччн, аччн кеттн, ууттн, герттн үкриннь, бичгиннь келлһн, оллһн, аллһн одд, модд, үүдд
2). <i>Чинр үзүлгч нерн</i> а) хамсулгч киисквр	<i>та—тэ</i>	бат, кет, агт, хот, алтн, өтн, тагт, уут, уут, кет	батта, кеттэ, агтта, хотта, алтта, өттэ, тагтта, уутта ууттк, кеттк
3. <i>Үүлдэгч</i> а) таслгч кев б) Закгч кев	<i>тк</i> <i>жана</i> <i>жэнэ</i> <i>на—нэ</i> <i>ла, лэ</i> <i>ж</i> <i>в</i> <i>вдн</i> <i>ти</i> <i>г</i> <i>тха—</i> <i>тхэ</i> <i>цха—</i> <i>цхэ</i> <i>с</i> <i>л</i>	дамж, хоож унж, увж ун, сан, меңгн кел, зарл унж, хоож ав, йов, шав кев, умшв тат, унт, ут өг, серг	дамжжана, хоожжана, унжжана, увжжана, унна, санна, меңгннэ. келлэ, зарлла унжж, хоожж авв, йовв, шавв кеввдн, умшввдн таттн, унттн, уттн өгг, сергг
в) <i>Үүлдэгч</i> залхлтс	<i>лц</i> <i>гд</i> <i>л</i>	ал, кел, ол өг ул, йорал	аллц, келлц, оллц өггд улл, йоралл, эмэлл
г) Лавтархч хув	<i>чк</i>	бич, хуч, күүч	биччклэ, хуччкла, күүччклэ
4). ~~Чинрлгч үүлдэгч~~ <i>Примисс</i>	<i>х</i> <i>сн</i> <i>дг</i> <i>гч</i>	тох өс, бос, тос од, ид, хад өг	тохх өссн, боссн, тоссн оддг, иддг, хаддг өггч
5). ~~Нөмр үүлдэгч~~ <i>Эсепригил</i>	<i>ж</i> <i>н</i> <i>л</i> <i>хла</i> <i>тл</i>	дамж он, сан, тун кел, ол, ясрул тох тат, ут, унт	дамжж, хоожж онн, санн, тунн келл уга, олл уга, ясрулл уга тоххла таттл, уттл, унттл
6. Талһ келнэс орсн үгмүдт а) үгн унд б) үг бүрдэлһнд	<i>н, енн</i>	государств, производств	коммун, класс, касс государствени, производствени.

§ 14. Алнтрулгч хадврмуд.

Хадвр эс дуута болн дүлэ болна.

Хальмг келнэ **б, в, д, з, г, ж, һ, л, р, м, н, ц, й** хадврмудиг дуута хадвр гиж нерэддмн. Эн хадврмудиг келлһнд дун орлцна.

Хальмг келнэ **п, ф, ш, с, т, к, ч, х** хадврмудиг дүлэ хадвр гиж нерэддмн. Эн хадврмудиг келлһнд дун орлцхш.

Зэрм хадврмуд эврәннь келгдлһэр зергцж ирнэ—дуута болн дүлэ: **к—г, т—д, с—з, п—б, ч—ж, ш—ж, ф—в.**

Зэрм хадврмуднь игж зергцж ирхш: дуута—**л, р, м, н, й, ц, дүлэ—ц, щ.**

Дуута болн дүлэ хадврмудиг бичлһн деер эндү нарад бээнэ. Түн деерэс эн хадврмудиг алнтрулгч хадвр гиж нерэднэвдн.

Дүлэ болн дуута хадврмуд.

Дүлэ хадврмуд	ц	щ	х	к	т	с	ч	ш	ф	п												
																					Дуута хадврмуд	
				һ	г	д	з	ж	ж	в	б	л	р	м	н	ц	й					

Үгин сүүлд бээх дуута хадвр (цаг, одад) болн дүлэ хадвр ин өмн бээх дуута хадвр дүлэ хадвр мет сонсгдна. **Ү л г ү р л х д:** нутг, отг, маштг, идтн, көгшн, догшн, өвдкүртэ, чилгчдэн, сегсрдг н. ч.

Үгин чилгчд бээх хадврмуд яһж сонсгджахинь оньһлти:

б	г	д	з
хаб	цаг	эд	таз
шаб	цог	од	газ
таб	таг	хад	туз
	көшг	одад	баз

Цуг эн үгмүдин чилгчд бээх хадврмуд нурһлж дүлэхэр сонсгдвчн, дуута хадвр бичгднэ. Алнтрулгч хадврмудиг оньглж бичх кергтэ. Хальмг келнэ үгин сүүлд дуута болн дүлэ хадвр харһна. Түн деерэс алнтргч хадвриг үгин чинрэр бэрмт кеж сээнэр йилһх кергтэ. Алнтрулгч эгшгүдиг һанцхн сонсварань бэрмт кеж бичж болшго. Алнтрулгч хадвриг чикэр эс бичхлэ, үгин чинр сольгдад чигн бээхмн.

Дора барлата үгмүдиг хадврарнь шинжлти.

Үлгүрлэхд:

к	г	т	д	с	з	ч	ж
цок	цог	кет	кед	тус	туз	хээч	хээж
ик	иг	ут	уд	бас	баз	хуч	хуж
көк	көг	хат	хад	хас	хаз		
ак	аг	ат	ад	бос	боз		
үк	үг	мет	мед				
эрк	эрг	унт	унд				
нек	нег	эвт	эвд				
зак	заг	малт	малд				

Дора өггджэх таблицд алтруулгч хадврин келгдлһинь шинжлтн. Үгин чилгчд бээх дуута хадвр, түн дотр дүлэ хадврин хөөн бээхлэрн, дүлэхэр сонсгдна.

тг	кг	шг	сг	рг	чг
нутг	токг	кишг	кесг	керг	кичг
боомтг	үкг	мишг	хасг	хург	бичг
ортг	көкг	көшг	күмсг	церг	бальчг
хусдг	цокг		сэсг	зург	
маштг	түлкг		кусг	сорг	
өтг	эргг		сонсг	цөкрг	

цг	йг	сд	тд	кд	шг
эцг	майг	нисдг	утднь	нөкд	турштан
цацг	тайг				
	сайг				

Дүлэ хадврин өмн бээх дуута хадвр оньдинд дүлэхэр сонсгдна.

гт	дк	гс	гч	гц	дт	гш
дегтр	дундк	зогсал	арвдгч	өвдгцэ	медтн	көгшн
тэгт	урдк	зегсн	доладгч	цогц	одтн	догшн
тогцарв	седкл	хагсу	йисдгч	хагц	мордтн	эгшг
нөгт		сегсрдг	ниилүлгч	дегц	седтн	багш
олгта			хасгч	багц	цадтн	богшурһа
чингтэ			эгчнь		мөрдтн	доргиан
тогтуч			агч			
ийг			чигчэ			
худгта						
агт						

Деер келгдснэс ахрар товчлгджахнь.

Зокалмуд	Үлгүрмуд	
	сонсгдлһнь	бичгдлһнь
1. Үгин сүүлд, эгшгин хөөн, дуута хадврмуд нурһлж дүлэ хадвр мет сонсгдна.	ток, цок, тук хав, шап	тог, цог, туг хаб, шаб
2. Үгин сүүлд дүлэ хадвр-мудин (ц, с, ч, ш, т, к, х, р, й) хөөн дуута хадвр г дүлэ хадвр к мет сонсгдна.	цацк, күмск, бичк көшк, нутк, токк, тохк, майк, сурк, керк	цацг, күмсг, бичг, көшг, нутг, токг, тохг, майг, сург, керг
3. Үгин дунд дүлэ хадвр-мудин өмн дуута г дүлэ к мет сонсгдна.	цокц, бакц, зексн, сексрдг, эч акч, бакш, экиг, некки, дектр, нокт.	цогц, багц, зегсн, сегсрдг, эгч, агч, багш, эшиг, негхн дегтр, ногт
4. Үгин дунд болн сүүлд, кемер <u>г, х</u> хойр хадвр хамцж орхларн, <u>кк</u> гиж сонсгдна.	өкк цокк, закк.	өгх цокх, захк,
5. Үгин чилгчд хадвр <u>х</u> хадвр к үзгин хөөн, хадвр к мет сонсгдна.	оркк дахк, тохк, илтхк, хатхк, утхк	оркх дахх, тохх, илтхх, хатхх, утхх
6. Үгин чилгчд хадвр <u>х</u> бас хадвр <u>х</u> үзгин хөөн, хадвр к мет сонсгдна.	сурхк, хархк, урхк, торхк харккш сеткл, иткл илткл	сурһх, харһх, урһх, торһх, харһхш седкл, иткл, илдкл
7. Үгин дунд болн сүүлд, к емер <u>һх</u> хойр хадвр хамцж ирхларн, <u>хк</u> гиж сонсгдна.	меттн, оттн, иттн, олттн хатх, утх, хаттг, таттг	медтн, одтн, идтн, олтн хадх, удх, хатдг татдг
8. Дуута хадвр <u>д</u> дүлэ хадвр <u>к</u> ээһин өмн хадвр <u>т</u> сонсгдна.		
9. Дуута хадвр <u>д</u> дүлэ <u>т</u> хадврн өмн <u>т</u> мет сонсгдна.		
10. Дуута хадвр <u>д</u> дүлэ <u>х</u> хадврн өмн болн хөөн хадвр <u>т</u> мет сонсгдна.		

ТОВЧЛГЧ ЗОКАЛ.

Дүлэ болн дуута хадврмудиг морфологическ принципэр хардвр авч иим зокалар бичхмн:

1. Үгин дунд болн үгин сүүлд дуута болн дүлэ хадвр бичлһнд алнтрлһн харна. Алнтрж бээх дуута болн дүлэ хадвр иг медж бичхин төлө алнтрулжах хадврин хөөн эгшгиг орулж, үгиг сольхмн. Сольсна хөөн ямаран хадвр сонсгдна, терүгинь бичхмн.

Үлгүрлхд: *цогта*,—*цогас*—*цогта*, *отх*—*одад*, *одх*; *меттн*—*медэд*, *медтн*; *сеткл*—*седэд*, *седкл*; *церк*—*цергин*, *церг*; *өвдкцэ*—*өвдгэн*, *өвдгцэ* н. ч.

2. Кемр алнтрулгч хадвrig үгин чинрэр, бүрдэцэр йилһж эс болхла, дуута болн дүлэ хадврмуд үгин дунд, үгин сүүлд ирлцүлж бичжэхмн. Үлгүрлхд: *дегтр*, *тогтавр*, *багш*, *нутг*, *көгшн*, *багц*, *тагт*, *оһтрһу*, *оһтр* н. ч.

3. Дуута болн дүлэ хадвр ирлцүлж бичх деерэн үгин чинр, үг бүрдэжэх унгинь медх кергтэ. Кемр үгин чинр сольгдх болхла, күчэр дуута болн дүлэ хадврмуд ирлцүлж болшго. Эн цагт хойр болн үлү дүлэ хадвр нег һазр бичгддг йовдл харһна. Үлгүрлхд:

а) *кет*, *кед*; *утх*, *удх*; *хадх*, *хатх*; *цок*, *цог* мет үгмүд тус—тустан онц чинртэ үгмүд. Эн үгмүд деер үг бүрдэгч, үг хуврэгч залһлтс, эс гиж чилгчс ирхлэ, үгин сүүрт бээх хадврмудиг сольл уга залһлтс, эс гиж чилгчс немж бичхмн. Үлгүрлхд: *кеттэ*, *утхта*, *хатхх*, *цагта*, *цокх* н. ч. Эдү мет *хотта*, *алтт*, *цоксн*, *хатхсн*, *тосхсн* гиж бичгднэ;

б) үг бүрдэгч болн үг хуврэгч чилгчс медж чикэр олзлх кергтэ. Үлгүрлхд: *алгсн* биш, *алгксн*. Энд *ик* гидг залһлт бээнэ; *тогдтха* биш, *тогттха*, *тха* залһлт, *хэвргшэн* биш, *хэврһшэн*, үгин унд *хэврһ*. *Һарлицн* биш, *Һарлдсн*. Энд үгин унгниь *Һар*, залһлтнь *лд* болн *сн*; *давхрһ*, *девсгр* биш, *давхрг*, *девскр*. Энд залһлтнь *г* болн *р*; *бэрмтг*, *боомтг* биш, *бэрмт*, *боомт*. Энд залһлтнь *мт*; *адрутх*, *ширтх* биш, *адрудх*, *ширдх*. Энд залһлтнь *д*.

4. Унгдан **ц** хадврта зэрм үг келхлэ, эн хадврнь уданар татгдсар сонсгдна. Иигж давхр **ц** сонсгдхла, эн **ц** хадврин өмн **т** хадвр бичжэхмн. Улгүрлхд: *утицн, сүтицн, хатиц, хатицднь, күтиц, этцин*. Болв эн мет үүлдвр үгэс өнгрсн цагин чинрлгч үүлдвр бүрдэхлэрн, үгин утхар бэрмт авч, хадвр **т** угаһар **сн** залһлт немхмн. Улгүрлхд: *куц—куцсн, эц—эцсн* н. ч.

5. Ямр нег үүлдвр бичжәһэд, алһтрсн цагтан, үүлдвр закгч болн закалгч янзд тәвэд шинжлхлэ, яһж бичхнь тодрха медгднә. Улгүрлхд: *өсгх* биш, *өскх*. Энүнд закгч янзнь *өск* болн ирх цагин залһлт **х**; *сурхк* биш, *сурһх*. Энүнд закгч янзнь *сурһ*, ирх цагин залһлт **к** биш, **х** болдг.

6-гч дамилһн.

Ф Тегэд эрдм дасдг болв. Түрүн урокдан зогсдг, ар көлэрн йовдг дасв. Тернь бийднь йир икәр таасгдв. Хойрдгч урокдан толһа деернь багшин бәржәсн шикр шүүрч авхин төлә, ар хойр көлэрн өсрх зөвтә болв. (Ч.)

II. 1) Булһниг ик сәэхнд тоолж болшго билә. Фөгрг хавтха чирәтә, котхр товч хамрта, гилгр хар нүдтә, ик өргн күмсгтә болдмн. Хойр урлнь сәэхн нимгн болчкад, булцгнь хотхрта. Дәкәд, нигт торһн үснь төрхәрә отхта болсн төләдән, хойр әэминь цокад саглад бәәдмн. Булһн дундин нурһта болдмн, йовдлнь тогтун болн саг. (Б. А.)

2). Тотхн тусч уульна
Ботхан геесн иңгн,

Бат иштә домбр
Тотх туст буульна.

(С-Б.Х.)

III Көкрсн нилх ноһанд чиигин умшлсн дусал усн наалдж. Богшурһас нарна толянд деегшән аһарар нисәд һарчкад, зогсл уга дуулж жирһцхәнә. Тогтун, чилгр хаврин өдр. Невчкн зуур ноһаһар йовж оркхла, ноһана чиг һос уһаһад норһна. (И. У.)

IV. Бөргтин сельсоветин һаза әмтн нигтрж цуглрв. Сельсоветин ахлач оли күч—көлсчнрлә күүндж йовж, омгта байртаһар ярлзад инәһэд, дунднь хутхлдад йовна? Цуглрсн улсас негнь—не хурган секхмн болвза, әнти,—гиж селвг өгв. Цуһар: Секхмн, секхмн—гилдәд, дегц шууглдад одв. (Э. С.)

V. Сөөнәһә зөвәр серүн болв. Өрүн босад, өвс хадхар седхлэ, өвснд ик чиг унж. Нарн һарад, өвсн хәгстл хадж болшго, чиигтә өвсн машинә шүд зууһад бәэхмн. Тиигтл машинән ясж тослти, шалһсан бүлүдтн,—гиж бригадир келв. Цуһар бедрцхәв. Машинән тослад, шалһан бүлүдәд, шухр—шухр гилдв. Нарна күчн баһрсн болад, сөөнәһә бәәсн чингиг уданар

хагсав. Нарн арһмж турш һарад ирхлэ, өвснэ чиг хагсв. Залус өвсөн эклэд хадв.

VI. ① Тагчг сээхн сө тегштэн уняртад бээнэ. 2. Алдр Пушкинэ „Бумблв“ агчм уханд сангдв, „Теегин иньг хальмг, — гиснь тууж дууһарчн батлв. (К. Д.) 3. Сурһуль дегтрэс авсн седклмдн мана негн. (К. Д.) 4. Тагчг хаврин сөөһинь таалмжин юуһинь келхв. Түүнэ цуснд зүркн түүрчж туульдгинь яахв!

Зултрһн. Хагсу һанта тег һазрин олн зүсн өвсн заагт зултрһн—шимтэ гисн нег хот болдг.

◆ Зуна цагт, малин идг хагсад өгрсн цагт, малин иддг хотнь нурһлж зултрһн өвсн болна. Зултрһн урһдг һазриг сэн идгтэ һазр гиж хөөчнр тоолцхана. Кедржэн зултрһниг тэрхлэ, эврэн йирин урһсн зултрһн өвснэс 5—7 холван ик урһц өгнэ.

Зултрһн өвснэ буудянь октябрь сарин сүүлэр болдмн. Буудянь болад ирхлэ, эн өвснэ өнгнь борлад харлдмн. Элстэ һазрар урһсн зултрһна буудянь шулуһар ундгиг медх кергтэ. Эврэн йовдг комбайнар зултрһн хадж, буудяһинь цуглаж болхмн. Комбайнар хадж болшго һазрар зултрһна буудяг һарар цуглахмн. Эн кергт сурһульчнр шунһаһар орлцх зөвтэ.

§ 15. Хату болн жөөлн хадвр.

Хальмг келнэ хадврмуд эврәннь келгдлһэр жөөлэр болн жөөлрсэр соңсгдна. Үл гүрлхд: *усн-үсн, орм-өрм, сул-сүл, суль н. ч.*

Үгд бээх эгшгүд хату болн жөөлн болдг учрас үгмүдин чинр чигн йилһржэнэ.

Эгшгүд	у-ү	о-ө	а-э
Хату	нур, ур, усн, буру	орм, дора	хар
Жөөлн	нүр, үр, үсн, бүрү	өрм, дөрэ	хэр

Цуг хальмг келнэ хадврмудас дөрвн хадвр (л, н, т, д) хату чигн, жөөлн чигн болна. Эн дөрвн хадврин (л, н, т, д) хөөн үгин дунд болн үгин сүүлд жөөлн темдг тэвгднэ гиж деер келлэвдн. Үл гүрлхд: *суль, хань, хать, бодь, нульмсн, уньн* н. ч. Хальмг келнд талин келнэс оржах *ия, ие, ий* чилгчстэ үгмүд үг хуврэлһнэ болн үг бүрдэлһнэ зокалар хуврхлэрн, кедр эн *ия, ие, ий* чилгчиннь өмн *л, н, т, с, д, з* хадврмуд бээхлэ, эн хадврмүдин хөөн бээх *и* эгшг геедрэд, өмнэн бээх хадврэн жөөлрүлнэ. Үл гүрлхд: *Азия-Азьд, калий-кальд, сессия-сессий-сессыд, совещань-совещаньд, занятъ-занятъд, партъ-партъд, совещаньяла, учрежденьд, учрежденьла, орудьяла* н. ч.

Жөөлн хадвриг жөөлн темдгэр жөөлнийнь медүүлх деерэн, үгин чинр сольгч чинринь темдглнэвдн. Үлгүрлхд:

Хадврмуд	л-ль	н-нь	т-ть	д-дн
жөөлрсн	сүл, түл, үл	үни	бээтн	бөдн
жөөлн	суль, тууль, ууль	унын	хать	бодь
хату	сул. тул, ул	унн	хат	бод

Деер келгдснэс товчлгджах зокал

1. Өмн дарана эгшг бээх хадврла жөөлн темдг үгин унгд бичгдхш. Үлгүрлхд: *хөн, төл, келн, бүл, келдур, идэн*. Зуг *иньг, тиньгр* гидг хойр үгд жөөлн темдг бичгднэ. Талин келнэс хальмг келнд оржах *ник* залһлтта үгмүдин залһтт *ньг* гиж сонсгдна. Игж сонсгддг болвчн, үгиг хуврэл уга бичхмн. Үлгүрлхд: *колхозник*, болв *колхозньг* гиж болшго.

2. Ар дарана эгшг бээх үгд жөөлн хадвр нурһлж харһна. Үлгүрлхд: *дольган, оньс. нульмсн, зать, хать*.

3. Хальмг келнд жөөлн болдг *л, н, т, д* үзгүдин хөөн *ч, ш* болн *ж* залһлтс болн чилгчс немгдж ирхлэ, кемр сүүр үгднь жөөлн темдгүд уга болхла, эднэ өмн жөөлн темдг тэвхмн биш. Үлгүрлхд: *манж, элжгн, дахулж, болж шуулж, келж, олж, омчта, болшго* н. ч. Болв *бальчг, бульчц, альчур* гиж бихчмн.

4. Сүриннь чилгчдэн жөөлн темдгтэ үг деер *ж, ш, ч* үзгүд немгдж ирхлэ, жөөлн темдг хайгдхш. Үлгүрлхд: *сурһуль-сурһульч, саальч, туульч, дольж, ольж, таньж, хольж, оольж, сольш* уга н. ч.

5. Бий книскврин чилгчд жөөлн темдг ар болн өмн дарана эгшгтэ үгд харһна. Үлгүрлхд: *мөрн-мөрнь, үкриннь, моднь унтснь, унтсанань, унтсинь, кесгнь, кесгинь* н. ч.

6. Талин келнэс орсн үгмүдин жөөлн темдгинь хайгдхш. Үлгүрлхд: *большевик, октябрь, пальто* н. ч.

7. Йотированн эгшгүдин өмн жөөлн темдг салһгч чинртэ темдг болна. Үлгүрлхд: *курьер, барьер, сатья* н. ч.

8. Талин келнэс хальмг келнд орж бээх үг, кемр сүүлдк хадвриннь хөөн ударлт уга *я* чилгчтэ болхла, тер *я* эгшгин ормд жөөлн темдг тэвгднэ. Үлгүрлхд: *баня-бань, деревня-деревнь* н. ч.

Үглл. Суль, хань, заль, аваль, зати, хармуль, сурһуль, һахуль, тууль, толь, сааль, ааль; унын. сольг, домьг, оньс, нульмсн, дольган, хальмг, альмн, хатьг, хальсн, иньг, туульч, ультрг, тальвр, һуульһнч, ковньг, уутьхн, соньн.

§ 16. Хадврин жөөлрлт (патализац).

Хальмг болн хальмг келнд талин келнэс орси үгмүдт жөөлн хадврин хөөн эгшг үзг ирдг йовдл харһна. Үгин дунд бээх жөөлн хадврин хөөн, кемр жөөлн хадврин өмнк эгшг хату болхла, ар дарана эгшг жөөлн хадврин хөөн сонсгдна. Жөөлн хадврин өмн жөөлн эгшг бээхлэ, эн хадврин хөөн өмн дарана эгшг сонсгдна.

Үлгүрлхд:

а) Хату эгшгүдтэ үгмүд: ~~ханбадн, уньартна, сурһульбан, тетрадьан, совещаньас.~~

б) Жөөлн эгшгүдтэ үгмүдт: ~~Кремльур, лагерьур~~ н. ч.

Жөөлрсн хадврин хөөн бээх эгшгүдиг иим зокалар бичхмн. Ар дарана эгшгүдтэ жөөлн хадврин хөөн жөөлн темдг угаһар ар дарана **а** болн **у** эгшгүдин ормд **я** болн **ю** эгшгүд бичхмн.

Үлгүрлхд: ~~сурһуль-сурһулян, тетрадь-тетрадян, совещань-совещаньяс; сурһульур, тетрадюр, совещанюр~~ н. ч.

Хадврин жөөлинь медүлгч **я**, **ю** эгшгүдин хөөтк ниилврмүдт ар дарана эгшгүд бичгднэ. Үлгүрлхд; ~~малята, маляһас, холюлснас, танюлснас.~~

Жөөлн хадврин өмн жөөлн эгшг бээхлэ, эн хадврин хөөн жөөлн темдг угаһар **э** болн **ү** эгшгэр эклсн чилгчс бичхмн. Үлгүрлхд: ~~артель-артелэс, артелур.~~

Деер келгдсн зокалар хардвр авч товчлгджахнь:

Я бичх зокал.

а) Ар дарана эгшгтэ үгин сүүрт жөөлн хадврин хөөн бичгднэ: ~~ханядн, уняртна, хурнясн, маля, Бодня, аля, хатяр, тохнята, угатя, Бооля.~~

б) Ар дарана эгшгтэ үгмүд киискврэр хүврхлэрн, бүрдэгч, һаргч болн эврэ киискврин гемнгч киискврт **я** эгшгэр эклсн чилгч авч бичгднэ: ~~тетрадяр, совещаняр, сурһуляс, совещаньяс, магнас, каляс, Азяс, Германияс, Казаняр, медаляр, тетрадян, сулян, ханян, совещанян~~ н. ч.

в) Непр үүлдвр бүрдэдг **ад** гидг залһлт жөөлн хадврта үүлдвр үглэ бичгдхлэрн, **яд** гиж бичгднэ: ~~соль-соляд холь-холяд, доль-доляд, сууль-сууляд, ууль-ууляд~~ н. ч.

Ю бичх зокал.

а) Ар дарана эгшгтэ үгин сүүрт жөөлн хадврин хөөн бичгднэ: ~~халюн, солю, таалю, Арню~~ н. ч.

б) Ар дарана эгшгтэ сүүриннь чилгчдэн жөөлн хадврта үгмүд киискврэр киискдхлэрн, залгч киисквртэн **ю** авна: ~~сурһульур ханюр, Азюр, тетрадюр~~ н. ч.

в). Сүүринь чилгчдэн жөөлн хадврта закгч янзта үүлдврт *юл* тидг залһлт бичгднэ: *холь-холюл, ууль-уулюл* н. ч.

Ә болн ү бичх зокал.

Жөөлн хадврин өмн жөөлн эгшгтэ талин келнэс орсн үгмүд хуврхлэрн, жөөлн темдгэн гееж, өмн дарана эгшгүдэр эклсн чилгчс авна: *артель-артелэр, Кремль-Кремлэс, лагерь-лагерүр, лагерэр* н. ч.

Жөөлн хадвриннь өмн жөөлн эгшгтэ үгмүд бүрдэгч, һаргч болн эврэ киискврин гемнгч киискврт *ә* эгшгэр эклсн чилгч авна: *сессий-сессэр, лагерэр, сессэс, лагерэс, Кремлэс* н. ч., залгч киисквр болхла *ү* эгшгэр эклсн чилгч авна—*сессүр, лагерүр, Кремлүр* н. ч.

Үглл: ханядн, хурнясн, уняртна, маля, аля, угатя, хатяр тохнята; ууляд,

сахняд, холяд, соляд, доляд, суняһад, сууляд, тууляд, халяд; Казаняс, Германияс, Казанюр, солюл, долюл, танкюл.

§ 17. Әсин сольлт болн фонетикин зэрм онцнь.

Цуг деер келгдснэс нань, фонетикин халхар кесг оли сольлт һарч йовна. Эн сольлтин зэрм онцнь иим болна:

1. Турүн нүүрин нег болн оли тооһин нүр орч нернэ түрүн хадвр *б* үүлдврлэ негдж ирхлэрн, *в* үзгт сольгдна. Эн цагтан *би* гисн нүр орч нерн хасгдж, нүр медүлгч *в* хүвд тохрна, *бидн* гисн нүр орч нерн *вдн* гиж сольгдна.

Үлгүрлхд:

Би сэн дегтр умилав.

Эн дегтричн би умишчв.

Соньн дегтр умишнав,

Эн дегтричн умишчквв.

Бидн сэн дегтр умишлавдн.

Эн дегтричн умишчкввдн.

2. Үгин дунд *б* хадвр *в* хадврт хүврдг мет *в* хадвр *ү, у* эгшгт хүврж сольгджах йовдл һарчана.

Үлгүрлхд:

а) Үгин сүүрт: *белүсн-белвсн,*

өрүлг-өрвлг.

эрүлж-эрвлж,

яруг-ярвг,

холюл-хольвл.

Иим сольлт һарчах болвчн, ода деерэн, хуучарнь *в* орулж бичхмн: *белвсн, шилвр, эрвлж* н. ч.

б) Бодж бээх үүлдвр **вза, вэд** хүвсэр бүрддмн. Тигэд иим үүлдврмүд келсн цагт **в** хадврин ормд **у** сонсгддг болвчи, **в** бичхмн.

Үлгүрлхд: *одуза биш—одвза,
келүзэ биш—келвзэ,
оркуза биш—орквза,
нуувуза биш—нуувза.*

3. Хадвр **в** хадвр **н** ээһин өмн бээхлэрн, хадвр **м** кевтэ сонсгдна.

Үлгүрлхд: *йовна-йомна,
авна-амна,
зовна-зомна.*

Игж сонсгддг болв чигн, *йовна, авна* гиж бичх кергтэ, юнгад гихлэ, үгин унгд **м** биш, хадвр **в** бээнэ.

4. Ассимиляц. Сургч чинр бүрдэгч **б** хүвин өмн **н** үзг **м** үзгт хүврдг йовдл харна. Эн цагт, ода деерэн, сургч **б** хүвин өмн **н** үзгиг **м** үзгт хүврэж бичжэхмн, болв бий киискврин **м** хүвин өмн үгин сүүлдк төргч киисврин **н** үзгиг **м** хадврт хүврүлж болшго.

Үлгүрлхд: а) *кен-кемб,
юн-юмб,
күн-күмб,
мөрн-мөрмб.* б) *ахимм биш-ахинм,
экимм биш-экинм,
такамм биш-таканм,
көвүнэмм биш-көвүнэнм.*

5. Хальмг келнэ **м** болн **н** хадврмуд сольт харна. Эн сольт орч нернд икэр үзгднэ. Эн хойр хадвриг бичлһн деер алнтрлһн хархла, **н** хадвринь бичжэхмн. Үлгүрлхд: *намур* биш, *нанур*, *намас* биш, *нанас*, *намд* биш, *нанд*, *гемткн* биш, *гемткн* н. ч,

6. Ниилүлгч **н**. Ниилүлгч хадвр **н** бас **г** хадврла сольж болшго. Кемр эгшг чилгчтэ үг дееран эгшгэр эклжэх чилгчс, хүвс авхла, ниилүлгч **н** бичгднэ. Үгин уңгин сүүлд бээх **г** үзг деер эгшгэр эклсн чилгчс болн хүвс ирхлэ, **г** хадвр **н** хадврар сольгдх зөв уга.

Үлгүрлхд: а) *ке-кеһэд,
у-ууһад,
ху- хуһар,
ке-кееһар,
зө-зөөһэд,* б) *туг-туган,
цаг-цаган,
нутг-нутган,
цог-цоган,
иг-ииган,
тег-теегэр* н. ч.

7. Хадвр эс бичсн цагт алнтрлт дуута болн дүлэ хадврас нань, талдан чигн хадвр эс бичлһн деер харна. Эн цагт ямр нег үгиг бичжэхэд алнтрхларн, үгин бүрдэцэрнь чикэр бичлһ-

нэ зокалинь йилх кергтэ. Үлгүрлхд: *шимндэ биш, шимлдэд*. Эн үгд үг бүрдэгч суффикснь *лд*: *шим-шимлд*. Эн үг *цоклд* гисн үг мет бичгдх зөвтэ. Эдү мет *учна, көвүшлнэ* биш, *усчна көвүчлнэ* гиж бичхмн. Эс гиж: *көлрэд-көйрэд* гиснэ *көлрэд* гиж бичхмн. Учрнь: үгин үгннь *көлсн* н. ч.

§ 18. Сургч зэнгин хүвс.

Сургч утхта зэнгиг утхарнь айлт тэвж йилхэс нань, сургч утхта зэнгс бүрдэлһнд шишлң хүвс керглгднэ.

Сургч утхта зэнгс бүрдэлһнэ *у, ү, й* хүвсиг чикэр олзлх кергтэ.

Эн чилгчсиг бичлһнэ зокалнь:

1. **Сургч у ү хүвс.** Эн хүвс эгшгин таарлтар сургч зэнг бүрдэлһнд үүлдврләнэ бичгднэ.

Үлгүрлхд: *бээнү, келнү, умшну, бичжэну, зурлу*. Эн хүвс ханцхн үүлдврлэ олзлгдна. Наадк келлһнэ хүвслэ бичгдхш.

Үүлдврлэ олзлгддг сургч *у, ү* хүвс өмнән цагин залһлт авна.

а) **Ода цагт.** Үүлдврин ода цаг бүрдэгч *на, нэ* залһлтин эгшгинь хаюлж, ода цагин утхта сургч зэнг бүрдәнэ. Үлгүрлхд: *келнэ-келнү, болну, санну, хавлну, авну, сурчану, келжэну, бичжэну, тоолжэну*.

б) **Өнгрсн цаг.** Үүлдврин өнгрсн цаг бүрдэгч *ла-лэ* залһлт эгшгиннь ормд сургч *у, ү* хүвс немгдж өнгрсн цагин сургч утхта зэнг бүрдәнэ. Үлгүрлхд: *умшла-умшлу, бичлү, ирлү, зурлу, келлү, одлү, наадлу, кеерүллү* н. ч.

Эдү метэр үүлдврин өнгрсн цаг медүлгч *в* залһлтс деер сургч *у, ү* хүвс немж, сургч утхта зэнг бүрдэлһн зэрмдән харһна. Үлгүрлхд: *келвү, умшву, цокву*. Болв нурһлж сургч *у, ү* хүвс өнгрсн цагин *в* залһлтд немгдл уга айлтарн сургч утхнь медгднэ—*келв?, цокв?, ирв?* н. ч.

2. **Сургч й хүв.** Сургч *й* хүв күсл утхта зэнг бүрдэлһнэ хүв чигн болна. Эн хүв олзлһн деер эндү нарад бэәнэ.

Хамгин түрүнд медхнь, *й* хүв үүлдврлэ бичгдхлэрн, сургч болн күсл утхта зэнг бүрдәнэ. Эн цагт эднэ утх чинрнь айлтар медгднэ. Үлгүрлхд: *Багштан келит*. Эн янз зэнгс үүлдврэс бүрдэлһнд *й* хүвин өмн, кемр үүлдврнь хадвр чилгчтэ болхла, эгшг и авна: *йовий, сурий, умший*, болв *суй, буй*. Энүнэс *келий, йовий, наадий* гиж бичхмн. Эдү мет *хаңһаһит, амраһит* гиж бичгднэ.

3. Цуг наадк келлнэ хүвэс й заллтиг немж даңгин сургч утхта зэңг бүрдэхлэрн, чилгчдэн хадврта үгин хөөн эгшг *и* орулж бичхмн.

а.	Бээлнэ нерн	мөрн-мөрний, темэний, үкрий, хөний, тунлий, герий, күний.
б.	Чинрлгч нерн	сээхний, өндрий, цаһаний, баһий, шулуний, дулакий, хурдний.
в.	Тоолгч нерн	хойрий, тавний, зурһаний, арвний, зуний, минһний.
г.	Орч нерн	терий, тедний, тадний, эдний, цуһарий.
д.	Нареч	эндий, деерий, дорай, һазай, өмний, ардий.
е.	Чинрлгч үүлдвр	келхий, умшхий, тоолхий, зурхий, биилхий, үзхий, сурхий.
ж.	Немр үүлдвр	келэдий, умшадий, тооладий, зурадий умшжий, бичжий, үзжий, туусжий.
з.	Бурушагч хүвс	биш-биший, эсий н. ч,

4. Сургч *в, б* хүвс. Үүлдврэс, чинрлг нернэс болн немр үүлдврэс биш келлнэ хүвст *в* болн *б* хүвс бичгдж, сургч зэңг бас бүрдэгднэ. Сургч *в* хүв чилгчдэн хадвр *н* биш цуг наатк хадврта үгмүдт бичгднэ. Үл гүрлхд: *үкрв, хойрв, бив, келхв, бишв.*

Чилгчдэн *н* хадврта үгмүдт сургч *б* хүв бичгднэ. Эн цагт *б* хадврин өмн бээх *н* хадвр *ж* хадврар сольгдна. Үл гүрлхд: *мөрмб, һосмб, күзүмб. Кен һарһсн думб? Келн болад йовдмб? (С-Б. Х.)*

Наад бишт айлтар сургч зэңгсин утхнь медгднэ.

§ 19. Үгин тогтац.

Хальмг келнэ үгмүд уңг болн тогтагдсн үгмүд гиж хувагдна. Уңг үг деер шин үг тогтагч болн үгин чинр сольгч залллт немгдж тогтагдсн үг бүрдэгднэ. Тогтагдсн үг нег болн оln сүүртэ болна. Үл гүрлхд: *малч* гисн үгд *мал* гисн—уңг, *малч*—сүүр, *малчд* гиснд *д*—өггч киискврин чилгч; услулснас гиснд *ус*—уңг, *услулсн*—сүүр, *усл*—негдгч сүүр, *услулсн*—хойрдгч сүүр, *услулснас* гиснд—*ас* һаргч киискврин чилгч.

Үгиг тогтацарнь сээнэр йиллл уга, һанцхн сонсгдларнь бичхлэ, эндү чигн һарад бээнэ. Кемр ямр нег үг бичлн деер алңтрлн һархла, эрк биш үгин тогтацинь йиллж медж

бээх кергтэ. Эн цагтан келлһнэ хүвсэр эки йозуринь болн негдгч сүүринь авч, деернь залһлтс болн киискврин чилгчс чикэр немжэх кергтэ. Оньган икэр өгхнь шин үг тогтагч залһлтс бичлһн, эндэн келхд, негдгч сүүр болжана.

Үлгүрлхд:

1. Бөөлһнэ нернэс бөөлһнэ нер тогтахд: *кузун, хурһн* мет үгмүдэс *вч* залһлтс немгдж шин үг бүрднэ—*кузувч, хурвч*. Эн мет үгмүдиг *кузунч, хурпч, хурһнч* гинэд бичэд чигн бөөцхэнэ. Эдү мет *темән* гисн үгд залһлт немхлэрн, *темэч* биш, *темәнч* гиж бичдг йовдл харһна. Иим эндү харһшгон төлэд, эрк биш үгин уңгин *н* үзг кезэ хайгдж, ямр залһлт эгшгин хөөн бичгддгиг медх кергтэ. Иим йовдл цуг наадк нерд бичхд бас харһна.

2. Үүлдврэс бөөлһнэ нер тогтахд болн цуг үүлдврин кев-янз тохтад давхр хадврин ормд нег хадвр бичэд бөөцхэнэ. Үлгүрлхд: *лһн* гидг залһлт хадвр *л* үзгэр чилсн үг деер немгдхлэ, давхр *л* бичгдх зөвтэ: *келлһн, саллһн* н. ч.

3. Үүлдвр. Үүлдврин кев-янз деер ик эндү хардг учрнь үүлдврин унг болн негдгч сүүринь сөөнэр йилһл уга, сонсгд-сарнь залһлт бичлһнэс харна. Иим эндү нуриһж алтрулгч хадврмуд зерглж ирлһн деер харна. Үлгүрлхд: *булалдтн* гиж бичхин ормд *булалтн* гиж бичнэ. Энд негдгч сүүрнь *булалд*. Энүн деер чилгч *тн* иржэнэ.

Эдү мет *иткхһтн* гихин ормд *иткһтн* гинэ; *үзхгов, бээхгов, оркхгов, уухгов* гихин ормд *үсхов, бээхов, орхов, уухов* гиж бичцхэнэ. Эн үгмүдиг тогтацарнь авад хэлэхлэ, үз—унг, деернь ирх чинрлгч үүлдврин залһлт *х*, бурушагч *гө* болн негдгч нүүрин *в* чилгч иржэнэ. Иигж тогтацарнь йилһж медл уга бичлһнэс эндү харна. Сонсгдлһарнь *сурһх, тохх* гиснэ ормд *сурхк, тохк* гиж бичэд чигн бөөцхэнэ. Эн үгмүдин закгч сүүрнь *сурһ, тох*. Энүнэ тускар 14-гч параграфд тодрхаһар келгдлэ.

Деер келгдснэс товчлгджахнь: хальмг келнэ үгмүд залһлтар дамжж тогтагна. Тогтажах үгэн чикэр бичхин төлэ, үгин уңг болн негдгч сүүринь медж авч, деернь немгджэх залһлтас нег чигн э хайл уга бичхмн. Эн цагтан үгин уңгд болн залһлтд бөөх зэрм хадвр кезэ хайгддгинь медх кергтэ.

Үлгүрлхд:

а) Үгин чилгчд бөөх *н* хадвр зэрм киискврт (гемнгч. бүрдэгч, хамсулгч) болн үг бүрдэлһн деер геедрнэ: *кузун-кузүг, күзүһәр, күзүдх, машидх, чемода бәрсн* н. ч.

б) Чинрлгч үүлдврин *дг* залһлт *мн* гисн лавтрагч хүвин өмн *г* хадврн гееж бичгднэ: *келдг мөн-келдмн, суудг мөн-суудмн*.

в). Чинрлгч үүлдврин **дг** залллт, кемржэн ар бийдэн **уга** гисн бурушагч хүв хасулгдж **го** гиж бичгдхлэ, бас **г** хадвран гееж бичгднэ: *медгддг уга—медгддго*.

Үүлдврэс цуг кев янзсинь болн келлһнэ талин хүвс тогтах-ларн, сүүр кеж закгч үүлдвр авхмн.

§ 20. Үгин таслвр.

Хойр болн үлү нег һазр бээх хадврта үгмүдиг ниилврэр хуваж, таслвр нарһлһн деер ик эндү һарад бээнэ. Үгин таслвриг бат даранд орулж, таслвр деер һардвр өггч ним зокал авхмн:

Үгиг ниилврэрнь таслж шин мөрт бичхмн. Ямр нег эгшгиг өмннь бээх хадврас салһж болшго: *кө-дэ, мах-ла, ха-ра-да, тул-кү-рин, мод-на, мөр-нэс, чо-лу-на, гер-мүд, хол-мудин* н. ч.

2. Мөр деер нег үзгиг үлдэж чигн, дарук мөрүр таслж чигн болшго. Удан эгшгиг үзгүдэрнь салһж болшго. Үл гүрлхд: *у-ужана, у-ула, э-эжсин, ү-үнэ* гиж таслж болшго.

3. Таслвр кехлэрн закгч закалгч болн закалгч янзта залһлтиг үгин сүүрэс таслж бичж болшго. Үл гүрлхд: *эндүр-нэ, сурһ-лһна, келүл-нэ, һард-ла*, гиж таслж болхмн.

4. Таслвр кехлэрн **ң, й, ъ, ь** өмннь бээх үзгэс салһж болшго: *хай-ла, май-ла, майг-та, бий-дэн, толь-та, тууль-дан, онь-сан, соль-жа-на, тең-нэр, аң-гин, заң-та, көвөң-тэ* н. ч.

Темдг: Ниилүлгч **н** хадвриг мөр деернь үлдэл уга, ниилүлжэх хүвлэнь хамднь салһж бичжэхмн. Үл гүрлхд: *ке-һэд, зөө-һэд, суу-һад* н. ч.

5. Үгд бээх залһлтиг үзгэрнь хуваж, салһж болшго. Үгиг утхарнь хэлэж, унгарнь болн негдсн залһлтарнь игж ниилврэр хувахмн: *хайгдсн-хай-гд-сн, хай-гдсн, хайгд-сн; сурһгдсн-сурһгд-сн, сурһ-гдсн, медлһн-мед-лһн, мед-сн, сурһлһн-сурһ-лһн; урдан-урл-дан; көдлмшчнр-көдл-мшчнр; көдлмш-чнр, көдлмшч-нр; керглгддг-көрг-лгддг, кергл-гддг, керглгд-дг; суңһгдсн-суңһ-гдсн, суңһгд-сн; хусдг-хус-дг, хусдг-та, хус-дгт, хусдг-тан*.

Темдг: Нег һазр кесг хадврта үг хүврэд, деерэн эгшгтэ чилгчс авсн цагт, залһлтиг салһж бичж болхмн: Үл гүрлхд: *унтс-нас, сурһлһна-сурһлһ-на*

6. Үзгүдэр хасгдж бичгддг үгмүдиг таслж болшго.

Үл гүрлхд: *СССР, ВЛКСМ, МТС, РТС*.

1. Повелительный.

2. Побудительный.

7. Давхр хасгдсн үгмүдиг ним янзар таслхмн: *гос-теерм аэро-дөң, гүүжэ-нэ, гүү-жэ-нэ, йовжов-на, йов-жовна умш-жа-на. умш-жана.*

8. Ямр нег кемжэ, темдг хасж медүлхлэрн, эдниг темдгл-жэх темдгиг өмннь бээх үгэс болн тооһас таслж болшго.

Үлгүрлхд: *1958 ж., 58 км., 10 кг., 12 м-гигж бичхмн.*

9. Түдлһнэ темдгиг бас таслж болшго.

10. Кемржэн үгиг утх-чинрэрнь, бүрдэцэрнь һардвр авч таслвр кеж болшго болхла, дуртаһарн таслж болхмн: *темэл-жрһн-те-мэл-жрһн, шемэлж-рһн, көглжрһн-көгл-жрһн, кө-глжрһн, көглжр-һн.*

§ 21. Давхр хасгдсн үгмүд.

Талин келнэс оржах үгмүд.

Давхр хасгдсн үгмүд олн янзар бүрдэгднэ.

1. Салу үгмүдин түрүн үзгүдэс бүрднэ. СССР—Советск Социалистическ республикин Союз, КПСС—Советск Союзин Коммунистическ партъ.

2. Салу үгмүдин түрүн хүвсэс бүрднэ: *комсомол—баһчудин коммунистическ нишцэн, минпрос—сурһуль-эрдмин министрств* н. ч.

3. Түрүн үгин хүвэс болн бүкл нег үгэс хамцж бүрднэ: *сберкасс, стенгазет* н. ч.

Хальмг келнд давхр хасгдсн үгмүдиг орс келнд хасгдсн ке-вэр болн хальмг келнд бүкл кевтнь орчулж болхмн. Болв ор-чулчкад, үзгэр хасж болн үгин хүвсэр темдглж болшго. Үл-гүрлхд: *КПСС, ВЛКСМ, комсомол, профсоюз, мтс, мин-прос*, болв бүкл үгэр *Советск Союзин Коммунистическ партъ* гиж бичж болхмн, зуг орчулсан *ССКП* гиж хасж бичж болшго. Медхд күнд болн интернациональн чинр уга хасгдсн давхр үг-мүдиг хальмг келнд бүклднь орчулж бичжэхмн. Үлгүрлхд: *вуз—деед сурһулин заведень, роно—района сурһуль-эрдмин отдел.*

Хальмг келнэ хасгдсн давхр үгмүд.

1. Талин келнэс оржах үгмүд хальмг келнэ үгмүдлэ хасгдж бичгдлһн: *цугсоюзин, аэроцан, гостеерм, соцдөрлдэн соцбооц-ан, политкөдлэч* н. ч.

2. Хойр болн үлү үгмүд давхр хасгдж ниилж, шин чинртэ-үгмүд бүрдэлһн: *кучн, көлсн—куч-көлсчнр, буудян эдл аху* н. ч.

3. Хойр үг зерглж ирж, шин чинртэ үг бүрдэлһн: *куч-көлсн, эдл-аху, ах-дүүнр, орн-нутг, зер-зев.*

4. Хойр болн хойрас үлү үгмүд хасгдж негдэд, чинрэн геел-го шин янзта үг бүрдэлһн: *эзлж бээсн-эзлжэсн, күтцдун-*

дур-күсдундур, умшж бээнэ бидн-умшжанавдн, кех мөн-кехмн, умшн гиж бээнэ-умшн гижэнэ, умшж бээнэ-умшжана, бээж бээхлэм-бээжэхлэм, келх угав-келхгов, үзхгов, үзж, бээх-шийч-үзжэхшийч н. ч.

§ 22. Зокалд багтдго үгмүд.

Хальмг келнд диалектс бээх учрас ода чигн негн деерэн нарч литературн хальмг келнэ нормд орад уга олн үгмүд бээнэ. Эн үгмүдиг бичлһнэ зокал ода деерэн күтц йилһгдэд уга. Цуг ним үгмүдиг орфографическ үгллэр бэрмт кеж бичжэхмн.

Зокалд багтдго зэрм үгмүдиг дора өггджэх үлгүрмүдэр янз кеһэд бичж болхмн.

Үлгүрлхд:

Диалектсэр харһдгнь	Бичхнь
мэл, мел	мел
тэк, тек	тек
дэкж, дакж, дакад	дакж, дакад
ниднн, нодьн	ниднн
ичкивт, ичкевт, ичкүвт	ичкевт
боһшрһ, богшрһу, богшурһа	богшурһа
һуужмул, һуужмл	һуужмул
хамтхсн	хамтхасн
ничмэн, ичмэн	ичмэн
нэ, не, (нэ, юн болжана)	не (не, юн болжана)
жили, жилэ (цааран)	жили (жили цааран)
иигэд, игэд	игэд
тиигэд, тигэд	тигэд
өцкүлдүр, өчкүлдүр, өскүлдүр	өцкүлдүр
һээһэ, һээвһэ	һээвһэ
мейэркх, мөйэркх	мейэркх
бурцг, бурчг	бурцг
билцхр, билчхр	билчхр
теннэр, арханг	теннэр
инцхах, инцхэх	инцхэх
утр, утур (орх)	утр (орх)
күсдүндүр, күсдундур	күсдундур
эн-шац уга, эн-шат үга	эн-шац уга
өршәнһү, өршәнгү уга	өршәнгү уга
мухх, мукх, мука, мока	мукх, мука
мондс, мундс	мундс
деерәнэр, деегэр, деерәнүр, дееһүр	деерәнүр, деегүр
бурнк, бурз	бурз
гөрвлдэ, гөрвлһ, гүлврде	гүрвлһ
девсхр, девсгр, девскр	девскр
эдү, үдү, түдү	эдү-мет, эдү-тедү

ТАЛИН КЕЛНЭС ОРЖАХ ҮГМҮДИГ БИЧЛҮНЭ ЗОКАЛ.

§ 23. Бээлһнэ нерн.

1. Талин келнэс оржах цуг үгмүдин сүүринь ээсинь сольл уга орс келнд бичгддг кевэрнь бичжэхмн. Үгд бээх приставкинь болн залһлтинь көндрэл уга бичхмн. Үлгүрлхд: *клуб, завод, колхоз, колхозник, участок, калий, директор, марксист, большевик, промышленность, герой, музей, край; кружк биш, кружок; баальнк биш, валенк; мажар биш; мажар; эволюц биш, революц, лиж биш, лыж; газед биш, газет; колт биш, кофт; галстг биш, галстук, ашкап биш, шкаф; истанкан биш, стакан* н. ч.

Темдг. Талин келнэс хальмг келнд орад, хальмгшрсн үгмүдиг хальмг келнд олзлгдж шингрсэрнь үлдэхмн.

Үлгүрлхд: *базр-базар, шотк-счеты, бас-база, хаш-каша, катг-котух, бинтр-вентира, һаруд-огород, аһурцг-огурец, ярм-ярмо, жыләтк-жилетка, күүтр-хутор* н. ч.

2. Хальмг келнд оржах чилгчдән **а, о, е** үзгүдтэ үгмүд, кедр эн эгшгүд деер ударлт эс ирхлэ, тер үгмүдин сүүринь сольл уга, ударлт уга чилгч эгшгүдинь хайж бичхмн. Үлгүрлхд: *математика-математик, библиотека-библиотек, культура-культур, кандидатура-кандидатур, граница-границы, училище-училищ, полчище-полчищ, машинка-машинк, электричество-электричеств* н. ч.

Талин келнэс оржах чилгч эгшгтән ударлтта үгмүд болн орс келнд киискврэр хуврдго үгмүд хальмг келнд чилгчсэн гел уга бичгднэ. Үлгүрлхд: *Москва, метро, депо, бюро, пальто, купе, кашне, кино, радио, фойе, пари, звено, труба, крупа, плита, духи, коньки* н. ч.

Эдү мет үгмүд хальмг келнэ киискврт болн үг бүрдэлһнд багж хуврхлэрн, эгшг чилгчсэн геешш. Үлгүрлхд: *Москва-Москваһар, Москваһур, звено-звенон, кино-кинод, пальтота, метроһар* н. ч.

Талин келнэс оржах ударлт уга *ий, ия, ие* чилгчтэ үгмүд хальмг келнд эн чилгчсэн гееж бичгднэ. Эн чилгчсин өмн бээсн *л, н, з, с, д, т* хадврмуд жөөлрсиг жөөлн темдгэр темдглнэ.

чилгчс	орсаһар	хальмгар бичгдхнь
<i>ий</i>	натрий, гербарий, магний, санаторий, планетарий	натр, гербар, магнь, санатор, планетар
<i>ия</i>	революция, партия, дивизия	революц, партъ, дивизь
<i>ие</i>	предприятие, орудие, совещание	предприячь, орудь, совещань

Темдг. Талин келнэс оржах *гений, калий, сессия, химия* мет үгмүд кемр чилгчсинь хасна хөөн нег бүдү ниилвр болхла, хальмг келнд нерэдгч киискврт *ий* чилгчтөһөр бичхмн.

Үлгүрлхд: *химий, сессий, калий, гений*.

Талин келнэс оржах *ий, уй, ай, ой, ей* чилгчс деерэн ударлтта үгмүд хальмг келнд ямаран чигн хүврлт угаһар бичгднэ.

чилгчс	үгмүд
<i>уй</i>	буржуй
<i>ой</i>	герой
<i>ай</i>	май, пай, край, трамвай
<i>ей</i>	музей, мавзолей, корифей

5. Талин келнэс оржах *ия, ие, оя, ое, уя, ая* чилгчс деерэн ударлтта үгмүд болн цуглуулгч чинртэ *ия* чилгчтэ үгмүд хальмг келнэ *ий, ой, уй* чилгчст хүврж бичгднэ.

орсаһар		хальмгар	
чилгчс	үгмүд	чилгчс	үгмүд
<i>ия</i>	периферия, эмперия, пионерия, комсомолия	<i>ий</i>	периферий эмперий, пионерий, комсомолний
<i>ея</i>	идея, аллея, кисея бакалея, батарея, траншея, эпопея шлея, аллея	<i>ей</i>	идей, кисей, бакалей, батарей, траншей, эпопей, шлей, аллея.
<i>уя</i>	статуя	<i>уй</i>	статуй
<i>ая</i>	мастерская	<i>ой</i>	мастерской

6. Хальмг келнд оржах чилгч хадвриннь хөөн **я** эгшгтэ үгмүд эн эгшгэн гееж, жөөлн (**ь**) темдг авна. Үлгүрлхд: *баны-баны, пекарня-пекарнь, марля-марль, спальня-спальнь, конюшня-конюшнь* н. ч.

7. Хальмг келнд оржах **ья, ье** чилгчтэ үгмүд эгшг **е, я** үзгэн гееж бичгднэ. Үлгүрлхд: *эскадрилья-эскадриль, флотилия-флотиль, воскресенье-воскресень* н. ч.

Темдг. Деер келгдсн мет үгмүдин чилгч эгшгүд ударлтта болхла, тер чилгчс хувруллнн угаһар бичгднэ. Үлгүрлхд: *статья, ладья, бадья, рама-булье* н. ч.

8. Талин келнэс хальмг келнд оржах даңгин оln тоота болдг үгмүд хальмг келнэ то бүрдэгч зокалд багтж, оln болн нег тоота болна. Даңгин оln тоота болдг үгмүдэс оln тооһин чилгчинь авч хайж, нег тоота үгд хуврэдмн. Үлгүрлхд: *часы-час, каникулы-каникул* н. ч.

Эн мет үгмүдэс оln то хальмг келнэ оln то бүрдэгч зокалд багтаж бүрдэхмн. Үлгүрлхд: *час-часмуд, каникул-каникулмуд* н. ч.

9. Талин келнэс оржах хурагч **не** чилгчтэ үгмүд хальмг келнд **нс** чилгчэр сольгдна. Үлгүрлхд: *гражданин-гражданин, крестьянин-крестьянин, англичанин-англичанин, помещик-помещик* н. ч.

10. Талин келнэс оржах хурагч чинртэ **о** чилгчтэ үгмүд хальмг келнд тер **о** чилгчэн гееж бичгднэ.

Үлгүрлхд: *Крестьянство-крестьянств, студенчество-стudenчеств, дежурство-дежурств, директорство-директорств* н. ч.

Темдг. Эн мет үгмүд, кемр чилгч эгшгтэн ударлтта болхла, эгшгн хайгдхш. Үлгүрлхд: *мастерство, вещество* н. ч.

11. Хальмг келнд оржах **и** чилгчтэ үгмүдин эн эгшгн хайгдж, ормдн жөөлн темдг (**ь**) бичгднэ.

Үлгүрлхд: *ясли-ясль* н. ч.

Талин келнэс оржах эн үгмүд медүлгч залһлтс сольгдл уга бичгднэ.

Орулгджах үгмүд	суффикс	Бичгдх янзнь
пионерка, комсомолка коммунистка, трактористка, парашютистка	к	пионерк, комсомолк, коммунистк, трактористк, парашютистк
колхозница, мастерица, летчица, фельдшерица, общественница	иц ниц чиц	колхозниц, мастериц, летчиц, фельдшериц, общественниц
ткачиха, купчиха	их	ткачих, купчих
чемпионесса, поэтесса, актриса, инспектриса	есс ис	чемпионесс, поэтесс, актрис, инспектрис
кассирша, корректорша	ш	кассирш, корректорш

12. Үгин чилгчд ударлт уга эгшгиг бичшгон учрас профес-
сиг медүлгч үг ямр нег йирин үглэ эдлэр соңсгддг йовдл хар-
пад, үгин чинр сольгдна, үлгүрлхд: *математик, физик, биолог, географ* гиж професиг медүлхэс нань, эн үгмүдэр
йирин предметмүд медүлгдженэ. Эн үгмүдин чинринь хольш-
гон төлэд, кемр професиг медүлсн цагт *ч* залһлт немхмн.
Үлгүрлхд: *физикч, географч, биологч, металлургч* н. ч.

13. Талин келнэс оржах *ость, ность, тель, арь* болн
эдү мет чилгчтэ үгмүд хальмг келнд хуврлт угаһар орна.
Үлгүрлхд: а) *ость*—*промышленность, революционность.*
б) *тель*—*включатель, истребитель.*
в) *атель*—*двигатель, включатель.*
г) *арь*—*библиотекарь, вратарь.*

Талин келнэс оржах үгмүдиг бичлһнэ тускиг иигж ахрар
товчлж болхмн:

1. Сүүртән хадвр чилгчтэ үгмүд болн чилгчдән ударлтта үг-
мүд ямаран чигн хуврлт угаһар бичгднэ: *станок, промышлен-
ность, музей, плита, Москва, пальто* н. ч.

2. Ударлт уга эгшг чилгчтэ үгмүд эн чилгчсән гееж бич-
гднэ. Ударлтта *ия, ие, ая, уя, ея* чилгчтэ үгмүд *ий, ей, уй*
тохрж бичгднэ: *конституц, парть, эмперий, статуи, бака-
лей* н. ч.

§ 24. Бийин нерн.

1. Талин келнэс оржах бийин нерд хальмг келнэ нерэдгч
книскврт хуврлт угаһар бичгднэ (өвкин, эцгин, эврэ нерд, ге-
ографическ нерд, назр-делкән, орн-нутгудин, балһсдин, холму-
дин, нуурмүдин н. ч. Үлгүрлхд: *Энгельс, Крупская, Горь-
кий, Папанин, Антонина, Виктор, Валентин, Валентина,*
*Азия, Европа, Америка, Австралия, Англия, Франция, Гер-
мания; Москва, Ленинград, Лондон; Украина, Грузия, Уз-
бекистан, Закавказье, арлмуд—Котельный, Русский, Стол-
бовой, Колгуев, нуурмуд—Выгозеро, Резайе, Байкал; холмүд—*
Амазонка, Дунай, Днепр н. ч.

Болв, хальмг келнд орчулж болх болн хальмг келнд орад
шингрсн географическ нерд даслтд орсн кевтән сольгдл уга
бичгднэ. Үлгүрлхд: *Эрәсә-Россия, Эәдрхн-Астрахань,*
Хар теңгс-Черное море, *Номһн дала*—Великий или Тихий
океан, *Цаһан һол,* река Белая, *Улан теңгс*-Красное море,
Китд-Китай, *Ижл*-Волга, *Тей*-Дон, *Моңһл*-Монголия н. ч.

2. Хальмг келнд оржах географическ нердт бийин нер
медүлжэх чинр үзүлгч нернэ төрлһ темдглгч чилгчс хайгдна.

Үлгүрлхд: *Балтийск теңгс*-Балтийское море, *Финск за-
лив*-Финский залив, *Западно-Сибирск дора назр,* *Северн мөстә*
дала, Северн Земля, Чешск губа, Северн Двина, Подкаменн
Тунгуск һол, Украинск ССР, Монгольск Народн Республик н. ч.

Темдг. Зәрм географическ нердт бийинь медүлгч чинр үзүлгч нернэ
төрлһинь медүлжэх чилгчинь хайж болшго. Үлгүрлхд: *Кривой Рог, Бия*
һол н. ч.

3. Кемр географическ нерн орс келнэ төргч киискврт бээ-хлэ, тиим нердиг хальмг келнэ зокалд багтаж бас төргч киисквэрэ бичж болхмн.

Үлгүрлхд;

Земля Франца Иосифа—Франц Иосифин назр.

О. Врангеля—Врангелин арл.

О. Уединения—Уединенэ арл.

*О. Октябрьской революции—Октябрьск револю-
цин арл.*

4. Нарцательн бийин нердиг хальмг келнд орчулл уга бичжэхмн. Кемр ямр нег нарицательн бийин нерн медхд күнд болхла, скобкд цээлж, орчулж бичж болжана. Үлгүрлхд: Ленинэ „Что делать“ гидг дегтр („Ю кех?“ гидг дегтр) н. ч.

§ 25. Чинрлгч нерн.

1. Талин келнэс оржах чинр үзүлгч нерн хальмг келнэ үгмүдлэ болн талин келнэс орсн үгмүдлэ ирлцж бичгднэ. Үлгүрлхд: *социалистическ дөрлдэн, краевой комитет*, партин хардвр, Советин йосн, Советск орн-нутг н. ч.

Талин келнэс оржах чинр үзүлгч нерд төрлн медүлгч эгшг чилгчэн гееж хальмг келнд бичгднэ.

Үлгүрлхд:

Залһлтс	Ү г м ү д		
ск	философск, типографск	марксистск, большевиистск	ленинск, комсомольск
	марксистск сурһмж, кавалерийск школ		
ческ, ическ	материалисти- ческ идеалистическ	героническ, электрическ	химическ, органическ
	героническ эмтн, социалистическ республик		
н, ионн, альн	центральн, социальн	агитационн, революционн	дипломн, ударн
	национальн политик, ударн бригад		
ов, ев	классов	гербов	финансов
	классов ноолдан, гербов марк		
ейн, ийн	партийн, серийн	идейн	линейн, батарейн
	партийн хардвр, линейн корабль		
ивн, ативн	продуктивн, административн	демонстративн, административн	эффektivн, импульсивн
	продуктивн мал, административн отдел		

Хальмг келнд оржах ударлтта *ой* чилгчтэ чинр үзүлгч нерд хуврлгдл уга бичгднэ. Үлгүрлхд: *краевой комитет, звуковой кино, сырьевой баз, звеньеовой сбор, заводской хург* н. ч.

4. Талин келнэс оржах давхр чинр үзүлгч нерд ниилүгч эгшгэн геехш. Үлгүрлхд: *машинно-тракторн станц, военно-морской церг* н. ч.

§ 26. Келлһнэ наадк хүвс.

1. Талин келнэс орсн бээлһнэ нернэс хальмг келнэ үг бүрдэгч залһлт немж үүлдвр, чинрлгч үүлдвр, немр үүлдвр, нареч бүрдэж болхмн.

2. Талин келнэс орсн бээлһнэ нернэс хальмг келнэ үг бүрдэгч *л, ул, үл, ч, рул, рүл, д* залһлт немгдж үүлдвр бүрдэгднэ. Үлгүрлхд:

л
ул-үл

команда-командл, командлх, командул, демократацац-демократизацацл, демократизацацулх;

рул-рүл

большевик-большевикрул, большевикрулх, революц-революцрул, революцрулх; демократизируй-демократизируйл н. ч.

д

машина-машин-машид, машидх;

3. Залһлт. Чинрлгч үүлдвр

Үлгүрлхд:

а) ода цагин чинрлгч үүлдврин залһлт: *гч, дг.*

командующий-командлгч, командлдг;

б) өнгрсн цагин чинрлгч үүлдврин залһлт: *сн, а-э.*

командовавший-командлсн, командла; демократизировавший-демократизирүлсн, демократизирүлэ, революционизирующий - революционизирүлсн, революцрула;

в) зовгч залог—*гд.*

командованный-командлгдсн, электрофицированный-электрофицирүлгдсн,

4. Немр үүлдвр.

Үлгүрлхд:

ад-эд	<i>большевизируя- большевизируләд, революционизируя-революционизирүләд, машинизируя-машинизирүләд, машидэд.</i>
н	<i>командовав-командлн, электрофицировав-электрофицирулн.</i>
жс	<i>большевизируя-большевизирулж, революционизируя-революционизирүлж, машинизируя-машинизирүлж, машиджс.</i>
тл	<i>командуй-командл-командлтл, машидтл, большевизирүлтл, машинизирүлтл, электрофицирүлтл.</i>

5. Нареч. Орс келнд *по-большевиcтски, по-ленински, по-революционному* мет бичгддг наречс хальмг келнд *ар-эр, инэр; скар, скэр, аһар; энэр, анар* н. ч. чилгчс авч бичгднэ.

Үлгүрлхд:

ар, ар скар инэр энэр	<i>большевикинэр, большевиcтскэр, пролетарскар, революционнар, героическэр, комсомольскар, пионеринэр, ленинскэр, москванар, ленинһэр</i> н.ч.
--	--

6. Талин келнэс оржах үгмүдиг хальмг келнэ үг бүрдэгч зокалд багтаж, келлһнэ цуг хүвс бүрдэжэхмн. Үлгүрлхд: *большевик-большевиcтск, большевикрул, большевикинэр, большевикруләд, большевикруллһн* н. ч.

Темдг Цуг деер келгдсн үүлдвр бүрдэгч янзсиг хальмг келнэ дөнгч үгавч, талин келнэс оржах үүлдвриг хуврэл уга олзлж болхмн. Үлгүрлхд: *большевизировать-гисн үгиг-большевирулх* гиж болн *большевизировать кех* гиж чигн бичж болхмн. Тедү мет-*электрофицировать кесн, командовать кехс*, болв *электрофицирулсн, командлжс* н. ч.

§ 27. Үгин хуврлт.

1. Талин келнэс оржах үгмүд, түн дотр бийин нерд, хальмг келнэ үг тогталһна болн үг хувруллһнэ зокалд багтна. Чилгч эгшгтэн ударлтта үгмүд хуврулсн цагт эгшгэн геехш. Чилгч-дэн ударлт уга болхла, эн эгшгэн геенэ. Үлгүрлхд: *Америка-Америкин, Америкд; Англия-Англин. Англьб; Крупская-Крупскд; Шевченко- Шевченкин, Шевченкд; Москва-Москван, Москвад; кашне-кашнед, кашнен, кашнетә; бюро-бюрон; предприятъ-предприятин, предприятъд, предприятяр, пальто-пальтон; Азия, Азьд* н. ч.

2. Талин келнэс оржах үгмүд, тун дотр бийин нерд, кемр хойрас үлү ниилвртэ болчкад, хальмг келнд *ен, ин, ина* болн *нь* чилгчтэһэр авгдхла, төргч киисквртэн *э* чилгч авч бичгднэ. Үлгүрлхд: *машин-машинэ, учреждень-учрежденэ, Сельвин-Сельвинэ, Украина-Украинэ, Валентина-Валентинэ, Антонинэ* н. ч.

Талин келнэ *ние, ния* гиж чилжэх үгмүд, кемр *н* хадврин өмн хату эгшг бээхлэ, төргч киисквртэн *я* чилгч авна. Үлгүрлхд: *совещание-совещаня, Германя, Эстоня, Румыня* н. ч.

Чилгчдэн *н* болн *нь* хадврта нег бүркэтэ ниилвртэ үгмүд цуг наадк хадврмудла эдл төргч киисквртэн *ин* чилгч авна. Үлгүрлхд: *магнь-магнин, гений-генин*. Эдү мет *калий-калин, химий-химин, комиссий-комиссин, сессий-сессин, биолог-биологин* н. ч.

3. Чилгчдэн *а, я* (*ия* биш) эгшгтэ күүнэ нерд ударлт уга болвчн, цуг киискврт эгшгэн геелго, киискгднэ. Үлгүрлхд: *Ина-Инан, Инад, Ината, Инаг, Инала; Зина-Зинала, Тоня-Тонян, Тоняд-Тоняһас, Поля-Полян, Поляд, Поляһар, Володя-Володян, Володяһас* н. ч.

4. Талин келнэс ударлтта *ий, ей, уй, ой, ай* чилгчстэһэр оржах үгмүд цуг киисквэрр киискгдхлэрн, эн келгдсн чилгчсэн геешш. Үлгүрлхд: *эмпирия-эмпирий-эмпирийин, эмпирий-тэ; идей-идейин; статур-статурин, Мария-Марийин, Марийд, Марийлэ; периферий-перферийлэ* н. ч.

5. Талин келнэс чилгч *ий, ия, ие* эгшгүдэн гееж оржах үгмүд, кемр эн эгшгүдин өмн хадвр *л, н, з, с, д, т* бээхлэ, эднэ хөөн өггч, ниилүлгч, хамсулгч болн олн тооһин цуг киискврт жөөлн темдг авч киискгднэ. Үлгүрлхд: *Азия-Азьд, Азьла, калий-кальд, кальла, сессий-сессин, сессьд, сессьтэ, предприятие-предприятъс, совещанъс* н. ч.

МОРФОЛОГД ХАРЬДГ БИЧЛЭНЭ ЗОКАЛМУД.

БЭЭЛЭНЭ НЕРН.

§ 28. Негдч киисклэн.

Зэрм киисквртэн чилгч *н* хадвран геедг хальмг келнэ болн талин келнэс орсн үгмүд негдгч киисклхэр киискгднэ.

Киисквр	Чилгч <i>н</i> өмнэн хадврта			Чилгч <i>н</i> өмнэн эгшгтэ.		
	hosн	мөрн	чилгчс	вагон	күзүн	чилгчс
Нерэдгч	<i>hosн</i>	<i>мөрн</i>		<i>вагон</i>	<i>күзүн</i>	
Төргч	<i>hosна</i>	<i>мөрнэ</i>	<i>а-э</i>	<i>вагона</i>	<i>күзүнэ</i>	<i>а-э</i>
Өггч	<i>hosнд</i>	<i>мөрнд</i>	<i>д</i>	<i>вагонд</i>	<i>күзүнд</i>	<i>д</i>
Гемнч	<i>hosиг</i>	<i>мөриг</i>	<i>иг</i>	<i>вагог</i>	<i>күзүг</i>	<i>г</i>
Бүрдэгч	<i>hosар</i>	<i>мөрэр</i>	<i>ар-эр</i>	<i>вагоһар</i>	<i>күзүһэр</i>	<i>һар-һэр</i>
Ниилүлгч	<i>hosнла</i>	<i>мөрнлэ</i>	<i>ла-лэ</i>	<i>вагонла</i>	<i>күзүнлэ</i>	<i>ла-лэ</i>
Хамсулгч	<i>hosта</i>	<i>мөртэ</i>	<i>та-тэ</i>	<i>вагота</i>	<i>күзүтэ</i>	<i>та-тэ</i>
Һаргч	<i>hosнас</i>	<i>мөрнэс</i>	<i>ас-эс</i>	<i>вагонас</i>	<i>күзүнэс</i>	<i>ас-эс</i>
Залгч	<i>hosнур</i>	<i>мөрнүр</i>	<i>ур-үр</i>	<i>вагонур</i>	<i>күзүнүр</i>	<i>ур-үр</i>

Негдгч киисклэн бичлэнэ зокал.

1. Эн киисклхэр киискгддг үгмүд:

а) төргч киисквртэн **а**, эс гиж **э** чилгч авна,

б) гемнч, бүрдэгч, хамсулгч болн цуг олн тооһин киискврт чилгч *н* үзгэн геенэ. Үлгүрлхд: *hosиг*, *hosар*, *hosта*, *hosд*, *hosдар* н. ч.

2. Чилгч **н** өмнэн хадврта болхла, гемнч киисквртэн *иг* авна; өмнэн эгшгтэ болхла—*г* чилгч авна. Үлгүрлхд: *мөрн*—*мөриг*, *күзүн*—*күзүг* н. ч.

3. Киискврэр киискгдэд, ю гисн сурврт хэрү өгчэх үг гемнгч киисквртэн чилгч авл уга, сүүлдк **н** хадвран гееж бичгднэ: Үлгүрлхд: *Чи ю үзвч? Би мөр, темэ, халу үзвэ.*

4. Чилгч **н** өмнөн эгшгтэ болхла, бүрдэгч киисквртэн ниилүлгч хадвр **н** авна. Үлгүрлхд: *көвүн-көвүһэр, халуһар* н.ч.

5. Нег ниилвртэ үгмүд киискврэр киискгдхлэрн, удан эгшг авна. Олн тооһин нерэдгч киискврт нег тооһин нерэдгч киисквр мет удан эгшг авхш. Үлгүрлхд: *хөн-хөд, гүн-гүд*, болв киискгдсн цагт—*хөөнэ, гүүнэ, хөөдин, гүүдин* н. ч.

§ 29. Хойрдгч киисклһн.

Хадвр чилгчтэ үгмүд, түн дотр **н, ь, й** болн чилгч **н** хадвран ямаран чигн киискврэн геедго хальмг келнэ болн талин келнэс орсн үгмүд, хойрдгч киисклһэр киискгднэ.

Киисквр	Ч и л г ч с н ь х а д в р					
	гер	суль	аң	герой	Чилгчднь геедрд- го н	Киискврин чилгчс
Н.	гер	суль	аң	герой	бахн	
Т.	герин	сулин	аңгин	геройин	бахнин	ин-гин
Ө.	герт	сульд	аңд	геройд	бахнд	д, т
Г.	гериг	сулиг	аңгиг	геройиг	бахниг	иг-гиг
Б.	герэр	суляр	аңгар	герояр	бахнар	ар-эр-яр гар-гэр
Н.	герлә	сульла	аңла	геройла	бахнла	ла-лә
Х.	гертэ	сульта	аңта	геройта	бахнта	та-тэ
Һ.	герэс	суляс	аңгас	герояс	бахнас	ас-эс, яс гас-гэс
З.	герүр	сулюр	аңгур	героюр	бахнур	ур-үр-юр, гур-гүр.

Хойрдгч киисклһнэ зокал.

1. Хойрдгч киисклһн төргч киисквртэн *ин* чилгч авна.

Үлгүрлхд: *герин, күрзин, көвңгин, күрнин, хурин, музейин, конституц—конституцин, партъ—партин, гений—генин, герой—геройин, магнь—магнин* н. ч.

Темдг а) Талин келнэс орсн *ий, ей, уй, ай, ой* чилгчтэһэр бичгддг үгмүд киискгдхлэрн, эн чилгчсэн геел уга киискврин чилгчс деерэн авна.

Үлгүрлхд: *музей—музейд, музейүр, трамвай—трамвайин, трамвайла, трамваюр, трамваяр, эмпирий—эмпирийд, терапевьэрс, микроскопийүр.*

б). Талин келнэс оржах цуглүлгч оln тооһин чинртэ үгмүд болн ямр нег үгиг чинрэнь йилһхин төлэ чилгч *ий* деернь ударлт уга болвчи эн чилгчини хайл уга киискврэр киискхмн, Үлгүрлхд: *кавалерий—кавалерийин, кавалерийд, пионерий—пионерийин, пионерийлэ, пионерийүр, комсомолий—комсомолийэс, комсомолийтэ, комсомолийүр, серия—серий, серийин, серийд, серийар, серийүр, серийтэ* н. ч.

в). Амр киисклһнэ төргч киискврт, үлгүрлхд, *Бадмин, Бадман* гиж бичхэнэ. Зокалар болхла төргч киискврт *Бадмин* гиж бичхмн.

2. Өггч киискврт *д* болн *т* чилгч бичгднэ. Чилгчдэн *ш, с* хадврта үгмүд өггч киискврт *т* чилгч авна: *бешт, хашт, идшт, баст, оньст*. Чилгч *д, з, р* хадврин хөөн эмтин ахр тодрха биш эгшг уга үгмүдт *т* чилгч бичгднэ: *теегт, цогт, герт, царт, болдт, хамудт* н. ч., болв кемр эн хадврмуд эмтин ахр эгшгтэ болхла болн цуг наадк хадврмудин хөөн өггч киискврт *д* чилгч бичгднэ. Үлгүрлхд: *үлд-үлдд, үг-үгд, зэңг-зэңгд, бер-берд, малд, хөөнд, урһд, революцд, клубд, товд, шалһд, ачд, хуйд, тэмкд. уутд, тольд, ханьд, туульд, хахульд* н. ч.

3. Өггч киискврт кезэ *д*, кезэ *т* бичхэн медл уга алһтрхларн, нег иим арһ бас олзлж болхмн. Өггч киискврин *д*, эс гиж *т* чилгчсин хөөн эгшгэр эклсн *ан-эн* хүвс орулад, үгиг хүврэхмн. Энүнэ хөөн ямаран хадвр сонсгдна, терүгинь бичхмн. Үлгүрлхд: *гер+т+эн=гертэн*. Энд *т* сонсгджана. *Һартан* гихлэ бас *т* сонсгджана. Кемржэн *бердэн, сардан* гихлэ, *д* сонсгджана.

Темдг. Талин келнэс орси чилгчдэн жөөлн (ь) темдгтэ үгмүд, кемр эн ь өмн *р* хадврта болхла, өггч киисквртэн *т* чилгч авна. Үлгүрлхд: *январьт, словарьт* н. ч.

Чилгчдэн *ң* хадврта үгмүд ^{киискгүхлэри} төргч, ~~гемнч, залгч~~ болн оln тооһин киисквртэн хадвр *з* авна. Үлгүрлхд: *савң-савңиг, савңгур, савңгар, савңгуд* н. ч.

Энүнэ тускар 12 гч параграфд тодрхаһар келгдв.

4. Чилгчдэн жөөлн (ь) темдгтэ үгмүд киискврэр киискгдх-лэрн, өггч, ниилүлгч, хамсулгч болн оln тооһин цуг киискврт жөөлн (ь) темдгэн киискврин чилгчсин өмн геехш. Үлгүрлхд: *совещаньд, учрежденьтэ, учрежденьс, тетрадьт, тетрадьс* н. ч.

5. Чилгчдэн жөөлн (ь) темдгтэ болн *ий* чилгчсиннь өмн *д т, з, с, л, н* хадврта үгмүд, кемр үгин сүүрин сүүлдк эгшгнь ар дарана эгшг болхла, жөөлн темдгэн гееж, бүрдэгч киискврт *яр* чилгч авна, һарһгчд *яс*, залгчд *юр*, кемр үгин сүүрин сүүлдк эгшгнь өмн дарана эгшг болхла, эн һурвн киискврт (бүрдэгч, һаргч, залгч) өмн дарана эгшгтэ киискврин чилгчс авна.

Энүнэ тускар 16 параграфд тодрхаһар келгдв.

6. Талин келнэс оржах бийин нерд хальмг келнэ киискврин зокалд бас багтна. Үлгүрлхд:

а) **ея, уя, оя** чилгчстэ бийин нерд **ей, уй, ой** чилгчс авч, цуг киискврт эн чилгчсэн геелго деерэн киискврин чилгчс авна. Үлгүрлхд: *Генуя-Генуйд, Пелагея-Пелагейд, Пелагейтэ, Пелагейлэ, Гвинея-Гвинейд, Гвинейэс, Гвинейүр* н. ч.

б) **ий, ие, ия** чилгчстэ бийин нерд, кемр эн чилгчс деернь ударлт эс ирхлэ, эн чилгчсэн гееж, хальмг келнэ киискврин зокалд багтж, киискгднэ. Үлгүрлхд: *Горький-Горькин, Горькд, Горькас, Горькур, Крупская-Крупскин, Крупскд, Азия-Азин, Азьд, Азяс, Азюр, Азьла* н. ч.

в) **ий** болн **ия** чилгчстэ бийин нерд, кемр эн чилгчс деернь ударлт бээхлэ, чилгч **я** үзг **й** үзгт хуврж, цуг киискврт чилгчэн геелго киискгднэ. Үлгүрлхд: *Мария-Марий, Марийд, Россия-Российд, Российэс* н. ч.

г) Чилгчдэн **а, я** эгшгтэ (ия биш) күүнэ нерд хальмг келнд киискгдхлэрн, цуг киискврт эн эгшгүдэн геелго бичгднэ.

Үлгүрлхд: *Зина-Зинан, Зоя-Зоян, Зояд, Нина-Нинан, Таня-Танян, Саня-Санян, Коля-Колян, Коляд, Колянас, болв хойрас үлү ниилврэс бүрдсн бийин нерд чилгч а эгшгиннь өмн н хадврта болхла, чилгч а эгшгэн цуг киискврт геенэ. Үлгүрлхд: Антонина-Антонинэ, Антонинд, Антонинлэ, Антонинэс, Антонинтэ, Украина-Украинэ, Украинд, Украинэс, Украинүр* н. ч.

§ 30. Нурвдгч киисклһн.

Хальмг келнэ болн талин келнэс орсн эгшг чилгчтэ үгмүд нурвдгч киисклһэр киискгднэ

Киискврт	Хойр болн үлү ниилвртэ			Нег ниилвртэ		
	ноха	дөрэ	чилгчс	зо	сү	чилгчс
Н.	<i>ноха</i>	<i>дөрэ</i>		<i>зо</i>	<i>сү</i>	
Т.	<i>нохан</i>	<i>дөрэн</i>	н	<i>зоһин</i>	<i>сүүһин</i>	<i>һин</i>
Ө.	<i>нохад</i>	<i>дөрэд</i>	д	<i>зоод</i>	<i>сүүд</i>	д
Г.	<i>нохаг</i>	<i>дөрэг</i>	г	<i>зоог</i>	<i>сүүг</i>	г
Б.	<i>нохaһар</i>	<i>дөрәһәр</i>	һар-һәр	<i>зооһар</i>	<i>сүүһәр</i>	һар-һәр
Н.	<i>нохала</i>	<i>дөрәлә</i>	ла-лә	<i>зоола</i>	<i>сүүлә</i>	ла-лә
Х.	<i>нохата</i>	<i>дөрәтә</i>	та-тә	<i>зоота</i>	<i>сүүтә</i>	та-тә
Һ.	<i>нохaһас</i>	<i>дөрәһәс</i>	һас-һәс	<i>зооһас</i>	<i>сүүһәс</i>	һас-һәс
З.	<i>нохaһур</i>	<i>дөрәһүр</i>	һур-һүр	<i>зооһур</i>	<i>сүүһүр</i>	һур-һүр

Нурвдгч киисклһнэ зокал.

1. Олн ниилвртэ үгмүд төргч киискврт **н** чилгч авна, нег ниилвртэнь **ин** чилгч авна.
2. Өггч киискврт **д** чилгч авна.
3. Гемнгч киискврт **г** чилгч авна.
4. Бүрдэгч, харгч, залгч болн нег ниилвртэ үгмүд төргч киискврт чигн ниилүлгч хадвр **н** авна.
5. Нег ниилвртэ үгмүд нег болн олн тооһин цуг киизн киискврт удан эгшг авна.¹

§ 31. Амр киисклһнэ киискврмүдин чилгч бичлһнэ товчлгч зокал.

Киисквр	чилгчс	Кезэ бичгднэ
Төргч	<i>а-ә</i> <i>ә-я</i> <i>ин</i> <i>н</i>	Зэрм киискврт чилгч н хадвран геедг үгмүд. Хойрас үлү ниилвртэ чилгчдэн н , нь хадврта үгмүд. 1. Хадвр чилгчтэ үгмүд. 2. Чилгчдэн жөөлн темдгтэ үгмүд. 3. Чилгч н хадвран геедгө үгмүд. Эшг чилгчстэ үгмүд.
Өггч	<i>д</i> <i>ьд</i> <i>т</i>	1. С , Ш биш, чилгчдэн наадк хадврта үгмүд. 2. Эгшг чилгчтэ үгмүд Чилгчдэн ь болн ий чилгчсиннь өмн з , с , л , н , д , т хадврмудта үгмүд. 1. Чилгчдэн с , ш хадврта үгмүд. 2. Чилгч р , г , д эмтин ахр эгшг уга үгмүд. 3. Чилгчдэн рь , р , рий хадврта үгмүд.
Гемнгч	<i>иг</i> <i>г</i>	1. Чилгчдэн хадврта үгмүд. 2. Чилгчдэн жөөлн темдгтэ үгмүд. 3. Негдгч киисклһнэ чилгч н өмнэн хадврта үгмүд. 1. Эгшг чилгчтэ үгмүд. 2. Негдгч киисклһнэ чилгч н өмнэн эгшгтэ үгмүд

¹ Хальг келнд тулгч киисквр бээдм. Эн киискврин чилгчнь ца—цэ, Тулгч киисквр кемжэлж болм үгмүдэс бүрдэгднэ. Үлгүрлхд: күзүн—күзүцэ, шаһа—шаһаца. Кемжэлж болшго үгмүдэс эн киисквр бүрдэж болшго: цаасн гисн үгэс цаасца гиж болшго.

Киисквр	Чилгчс	Кезэ бичгднэ	
Бүрдэгч	<i>ар-яр эр</i>	Темдг:	<p>1. Цуг эгшг чилгчтэ үгмүд бүрдэгч, харгч, залгч киискврт, эгшг чилгчтэ нег ниилвртэ үгмүд дакад төргч киискврт, чилгч н өмнөн эшгтэ үгмүд бүрдэгч киисквртэн ниилүлгч н авна.</p> <p>2. Чилгчдэн н хадврта үгмүд төргч, гемнгч, харгч, залгч киисквртэн хадвр г авна.</p> <p>3. Негдгч киисклһнэ үгмүд сүүлдк н хадвран гемнгч, бүрдэгч, хамсулгч киисквртэн геенэ.</p> <p>4. Бүрдэгч киискврт <i>ар-эр</i>, харгч киискврт <i>ас-эс</i>, залгч киискврт <i>ур-үр</i> чилгч авна. Болв <i>ий-ия</i> чилгчсиннь өмн з, с, л, н, д, т хадврта үгмүд чилгчдэн жөөлн темдгтэ үгмүд мет, бүрдэгч киисквртэн яр чилгч, харгчдан-яс, залгчдан-юр чилгч авна; өггч, ниилүлгч, хамсулгч болн оln тоонин цуг киискврт ь авна</p> <p>5. Нег ниилвртэ үгмүд цуг киизн киискврт удан эгшг авна.</p>
Ниилүлгч	<i>ла-ла</i>	Цуг хадврар болн эгшг чилгчтэ үгмүдт.	
Хамсулгч	<i>та-тэ</i>		
Харгч	<i>ас-яс эс</i>		
Залгч	—		

7-гч дамилһн.

Төргч киисквр I. 1. Украин, хөөнэ, адуна хашас белн болв. 2. Хаврин захс бэрлһнэ кедлмш эклчкв. 3. Хаврин тэрэнэ кедлмш бас эклчкв. 4. Хотна залус болн күүкд эмтн тэрэ хуралһна кедлмшт йовна. 5. Колхозин садин урһц сән болв. 6. Эн садт альмна, кедмнэ, чийһин, сливин модд дала. 7. Сурһульч пальтон хавтхас тетрадин цаас авв. 8. Долана. звенон күч-көлснэ өдр учетчик тоолв. 9. Деед Советин сессин шиидвриг артелин хург деер умшж медвдн. 10. Цуг делегатнр асхн заседаня хөөн музейин на бээсн кинод „Горькин баһ насн“ гидг зург хэлэцхэв, 11. Өтэн хотна дорд ар бийэснь нег темэ татсн хозлг тергн һарад аашна. (Э. К.) 12. Өргн көк теегин шавшсн ноһана өнгнь хүврэд, бүрүлин гегэ дахж имилдг бүчрмүднь бүргэд, шар цоохр кевс болна. (Э. К.)

II. 1. Цецкэн сохрт орхнь, чеежин сохр даву. 2. Икин ууц, баһин чееж. 3. Деегүр санан хольждг, дегд цаһан киртдг. 4. Күүнэ келн хорта, күрнин махн заарта. 5. Малян шарх эдгдг, келнэ шарх эдгдго. 6. Нойна хээрн нохан зо деерк цасн мет. 7. Өөһин өөр бээхлэ-ө, көөһин өөр бээхлэ-кө.

III. 1. „Жаһрин“ юбилейин сессьд Узбекистана, Таджикистана, Киргизин, Азербайджана, Башкирин, Грузин, Бурятин, Кара—Калпакин болн кесг оһн талдан республиксин делегатир ирцхэв.

2. Ленин—мана туг, мана байр-бах, мана ицг. Ленин тисн нерн—манд цугтаһаснь хамгин үнтэ нерн. Алдр Октябрьск революцин дээлж, диилж авсн хамг социализмин диилврин төлө мана орн—нутгин күч—көлсчирин кесн ноолдана хамгин героическ этапс үр Ленинэ нернлэ батта залһлдата.

3. Сөөһин харһу цагт Улан-Хоолин нутгин өмн көвө тал һарад йовхла, тенгс хотлсн өргн теегт тенгрин одд болж гилвклдсн кесг оһн электрическ һалмуд чичрч—чичрч гилдж үзгдцхэдмн. (И. Л.)

4. Буратин совхозин дөрви ферм хоорндан соцдөрлдө келэ. Үвлзгэн сээнэр ясч авх, малин хот эртэснь белдх, эмтн бээх гермүд үвдл цаглань белдх, гүүлгэнэ талар хот-хол, дулан хувц-хонр цаглань теткүлх, совхозин көдлэчирин дунд политическ болн культури көдлмш келһнэ күсл тэвгднэ.

Хөөчир, үкрчир болн фермсин һардачир авсн бооцаһан дигтэ күцэсн учрас совхозин мал үвлэс һару угаһар, сән чинэтэ, цатхлц һарв.

Өггч киисквр. I. 1. Пограничник сулдхврт ирв. Би пограничникд дегтр белгльв. 2. Москвад, Сарпульд, Бийскд болн нань кесг балһснд би одлав. 3. Англьд, Францд, Японьд көдлмшч класс дән керго гиж бослһ кенэ. 4. Бидн дэ хээжэхшивдн, болв дээнд белмдн. 5. Советск цергин музейд үзсэн Володыд келж өгвв. 6. Төрскн Советск цергиннь күчнд ицжэнэвдн. 7. Герт орад, Борд ус өг. 8. Сохрт хаалһ за. 9. Хагд шовуна үр бөөнэ. 10. Ухата үгд седкл ханна. 11. Би „Правдд“ статья бичж оруллав. 12. Клубд хург болжана. 13. Хашад асржах һахас бөөнэ. 14. Теегт скирдтэ өвсн дала. 15. Һарудт дала темсн урһжана, 16. Би көвнд одлав.

II. 1. Сарин сарул гегэнд седкл заядар байсна. 2. Хар һазрт көдлдг чабад ик байртаһар хурцхав. 3. Хамг оһн хорха, меклә, хумстн халун нарид ээврлж бигшлднэ. (Э. К.) 4. Сержнссн салькид теегин цевр сенр аһар күүнэ чееж эзлж каңкина, 5. Халун дээнэ зальд хальмг герой төрв, Днепр һолин көвөд дээч Лиж туурв. (Б. А.)

III. 1. Күүнэ келид күд чолун хамхрдг. 2. Жорад өөкн уга, аляд амр уга. 3. Ан—анд арат керсү. 4. Медхд үг кел, мергнд

гөрөс шах 5. Эрдм—сурһульд көгшн уга, ухан—сурһульд йозур уга. 6. Ол эргсн чон хавхд бэргдг. 7. Харһу сөөд һазр хол, хатуч күүнд нөкд хол. 8. Худгт занһ кев. 9. Зөвтэ үгд седкл хандг, зөв махлад толһа хандг. 10. Залхуһин герт түлэн уга, зальгдгин герт хот уга.

IV. 1. Үг—гисн ухана көлгн. Үгэр дамжж ухана көрнд күрнэ. Келдг келн, күүнддг үг уга болсн болхла, күүнэ толһад ухан, седкл чигн үүдх уга билэ.

Кен чигн күн сансн санаһан, күдсн күслэн олд медүлэд келдг үгтэ, келтэ болсн төлэдэн олд эмтнэ ном—эрдм делгрэд йовна.

Гемнгч киисквр. I. 1. Мөриг шилврэр биш, арваһар туудг. 2. Мана колхозин һурвн хөөчиг һаэхүлд илгэж. 3. Малиг сээнэр хэлэж олзинь үздг. 4. Сельсоветин депутатд Беевэг, Бадмиг, Кермниг, Володяг суһв. 5. Тетрадиг цеврэр бэрдг, карандашиг хурцар хадһлдг. 6. Тергнэ ардк төгөг өмнкэснь өндрэр кедмн. 7. Мана орн—нутг тавн жилэ зураг дөрвн жилд күцэв. 8. Көрэг хүүрәһәр хурцлв. 9. Хаврт тәрх һазриг намрт белддг. 10. Эн гериг ниднэ бэрлэ. 11. Эн ноха чониг күцэд, бахлурдж алв. 12. Күрниг хавхар бэрв. 13. Заседаниг Долан секв. 14. Мана артелиг мөрэлв. 15. Саняг дуудв. 16. Советск государствиг залһнд ик олд күүкд улс орлицхана. 17. Күнд ацата бурмиг көвөд татад һарһв. 18. Гиич эмгн мендин хәрү өгөд, һулмтиг зөв эргэд, ик орна көлд делгэтэ бээсн ширдг деер орад суув. 19. Удл уга Басц уята темэ босхв. (Н. М.)

II. 1. Терг үвлд белддг, цан хаврт белддг. 2. Мод чавчхла, зорһсн һардг. 3. Колхозин хө хәрүлдг һурвн хөөч мөрэлгдв. 4. Би зоопаркд аю, чон, барс, зерлг яма, мөр, күчтэ арслн, күрн, сар—мөч үзләв. 5. Колхоз трактор, комбайн хулдж авла.

III. 1. Өнгрсн хуриг занчар некдго. 2. Уульсиг сурһ, инэсиг сур. 3. Өнчиг асрхла өнр болдг, ухаг тунһахла цецн болдг-

IV. 1. Ик-ик умшта жөөлдн пасн орад, хаалһиг, тагтиг, мөрнэ нурһ, жолачнрин махласиг цаһалһад бээв. (Ч.)

2. Сар девшэд һарад, үслсн цэ метэр теегиг цээлһад оркла. (Ж. П.)

3. 1920-гч жилин ноябрьт советск церг Врангелин цергиг күүчж, уга кеһэд, Крымиг белогвардеецнрәс болн интервентнрәс сулдхсмн.

Бүрдэгч киисквр. I. 1. Колхоз малдан хулсар хаац кев. 2. Малан сән усар теткв. 3. Бригадир мөрэр ирв. 4. Колхозин хаша комбайнар, тракторар, тергэр нань чигн машидәр дүүрч. 5. Мана сельсовет чолуһар школ тосхв. 6. Уяч ханцна угиг төөһәр кемжәлв. 7. Чийһәр кесн варень, альмар кесн компот

лавкд орж. 8. Олна кeргeр би балһс орлав. 9. Күн дeңгeр, шовун далваһарн. 10. Ленинe кeлсн үгeр, Ленинe сурһсн сурһуляр, Ленинe заасн ухаһар лавта бидн жирһжeнeвдн. 11. Үүрмг цаһан мeнгдeр үрн садндан белгeн eглдeд, хойр eмгн нeг—нeгнлeрн мeндлдeд, салцхав. (М. Н.)

12. Саглрсн сeэхн тeрмр модар ховр, мeлтглзсн булг усар хатяр. 13. Эргүлeд энд-тeндeн хeлeхнь, сала судлмудин белчрeр, холин булнгудар толһаһан һазрла наалдулчксн идглж йовх үкрмүд, эргин сүүдрeр шооһад зогссн хeд үзгднe. 14. Учрeждeньсeр боли прeдпрятьсeр, фабриксeр боли заводмудар, колхозмудар боли совхозмудар—цуг советск eнр Тeрскнeр Октябрин дөчдгч eөниг eргмжтeһeр уктцхав.

II. 1. Амбар суляр дүүрв. 2. Дава кeлeн сулар ишкв. 3. Доклади́н сүүлeр спектакль һарв. 4. Иим хатяр бeэж болхмн 5. Мана тeегт чон хатяр болв 6. Долан Цаһанд зотар белг eгүлж. 7. Дорж мини хань. Би ханян дахулад, балһс орвв. Мини хань ханян бeэж, бичг умшв. Би эврeннь ханяр дeгтр авхулвв. Эврeннь кeдлмштeн сурһуляр дeң авдв 8. Уняртсн тeегт хатяр гeрeс үзхнь йир соньмжта. 9. Ик күчтe орудяр хадгиг дасввдн. 10. Мана артелeр үлгүр кeж тоомсрин доскд орулв. Һeрe һахуляр заһс бeрв.

• III. 1. Бeрж зогсаж болш уга зeллeр дeэчнр дeврeд орцхав. Гранатмуд хаһрдцхав. Пулеметин тачкнсн дууһар, сумна ишкрлһeр, хаһрлһна луржнсн дууһар, шавтсн хортнрин түншсн зовлнгар дүүрeд бeэв. 2. Ик гидг кабинетнь сeэхн кeвeр кeерүлгдж: дeгтрмүдeр дүүрц ик шкафс эрсин eөрeһүр бeәнe шкаф болһн дeер чолуһар кeсн күүнe цогцс бeәнe. Эрстнь чолуһар кeсн хавтха бeшин дeер eргн нүр үздг бeәнe, полнь цeмгeр бүрeтe, ташр дeерeснь кeвсмүдeр дeлгeтe. (А. П.)

3. Мана иигeд хотдар, бригадмудар, сeлeдeр, салгудар „Жанһр,“ тууль, тууж кeлeд йовлһн—коммунизм тосхһна кeргт орлдһн мeн. (*Жанһрчнрин дуудлһнас*). 4. Эн цeнтр-мүдиг тeмсeр, боднцгар күцднь теткгдж, үсeр боли махар тетклһнe бaзмуд тогтахмн.

Ниилүлгч киисквр. 1. 2. Пари һазрар тeрсн тeрeнлe эдл цeвр тeрeн уга. 2. Альмнла зeрглж кeдмн урһжана. 3. Такан һуужмул нуһснла ижлдв. 4. Нүүрснлe эдл күчтe түлeн ховр. 5. Тeрх eкиг эс цeврлхлe, буудыла хамдан буг eвснe eки тeргднe. 6. Чон кeв—дүрсeрн нохала эдл. 7. Мини махла чини махлала эдл. 8. Черешниг кeсгнь чиилe эндүрнe. 9. Ижл һолла эдл һол Европд уга. 10. Хойрдгч бригадла соцдeрдe кeлeвдн.

II. 1. Сульла ичмeн нeгдж. 2. Эн күн мини ханьла таньлдв. 4. Янһгиг зaтьла эндүрeд, эвго юм һарһв. 5. Мана учрeждeнлe зeрглж тана школ бeргджeнe. 6. Манахна артельлe Чонса артель соцдeрдe кeжeнe. 7. Мана занятыла практикантнр харһж ирж, даслт авв. 8. Армения Грузьла зeрглдж бeәнe.

Ш. 1. Селэнэ эдл—ахун намрин кедлмшмүдиг ончтаһар кехин төлэ бригад бригадла, колхоз колхозла, район районла дөрлдлһиг делгрүлтн гиж колхозникүдиг болн колхозницнриг бидн дууджанавдн. 2. Хальмгин урдк күнд цагин бээдл медэд, өдгэ цагла дүнцүлхлэ, ода зүркн бульглад, өрчэн цокад, байрар цецгрэд бээнэ. 3. Теегт берк болдг сарул ссэхн сө. Минь иим сөөлэ дуулсн дун йир хол соңсгдна. (Ж. П.)

Хамсулгч киисквр. I. 1. Колхозникүд цуһар дала шовута. 2. Эн мөрн хун күзүтэ, хурдн шонхрин нүдтэ билэ. 3. Сурһульчнрин бригад эврэ тракторта олн зүсн машитэ болв. 4. Сумта бууһар бичэ наад. 5. Өвстэ тергд үвлзң тал темцв. 6. Өрүнд үстэ, тоста цэ өгнэ. 7. Кесг мөртэ улс чон көөв. 8. Салькта хур орв. 9. Бадм нег таньдго күүтэ ирв. 10. Эндэхүр тэрэтэ һазр икэр харһна. 11. Һунн царин арсн һоста, дөнн. царин арсн девлтэ, зандн иштэ маяя бэрэд мордв. 12. Мана колхоз дала шин машитэ сән тохмта малта. 13. Хотна ард шатта худг бээнэ. 14. Эрвлзсн делтэ, ут сүүлтэ мөрн. 15. Урһц ик болсар цуһар дала буудята болв. 16. Колхозин мал дулан хашата. 17. Үвлдэн өмсх түрэтэ һос авлав.

II. 1. Мана багш ик сурһульта күн. 2. Би затыта цэ уулав. 3. Мана колхоз мөрдт өгх дала сульта. 4. Арат—ут сүүлтэ ан. 5. Мана совхоз дала шин машитэ. 6. Мана нутг хувц-хонр. уйдг кесг олн артельтэ болв. 7. Хун сээхн күзүтэ, хойр өндр бөктэ, нэхлсн һольшг йовдлта, нерән һутаашго өнгтэ. (Б. А.)

III. 1. Үнн өмнән цегтэ, худл хөөнән цегтэ. 2. Күн ахта, девл захта. 3. Салата модн бүчрдг, садта күн жирһдг.

IV. 1. Иван Петрович дундин нурһта, бор нүдтэ, хоһр үстэ, һо хамрта, цаһан чирэтэ, этцэвр күн билэ. (А. П.). 2. Эндр уульһңд бавһр нооста, хорһта нүдтэ, хамр деерән овр-товр килһстэ, көгшн ноха үзгдв. (Ч.). 3. Алдр Ленинэ цецн герасэр герлтэ, бээхтэ болн культурн жирһл олввдн. 4. Мана социалистическ алдр орн-нутгин бичкдүд хүвтэ сээхн жирһлтэ. 5. Нүктэ, зуухта хаалһ уурад, һо гилгр сән хаалһ һарв.

6. Диилврмүдин булг болсн
Дүмбр Советин орн,
Делкэд цуһараһснь күчтэ
Демократическ сээхн конституцта.
(Э. С.)

7. Хальмг ода сурһульта,
Хамачн уга жирһлтэ,
Большевиствск олн колхозта
Хортдт диилгдшго чидлтэ.
(Х. М.)

8. Үкл уга мөнкин орта,
 Үрглждэн хөрн тавн насни
 Дүрэр бээдг,
 Үвл уга хаврин кевэр,
 Даарх киитн угаһар,
 Халх халун угаһар,
 Сер-сер гисн салькта,
 Бур-бур хурта
 Бумбин орн болна,

(Ж.)

Наргч киисквр. I. 1. Бадм эндр балһснас ирв. 2. Бригадир тэрэнэс ирв. 3. Адуч адунас хойр мөр авч ирв. 4. Утанас авн чигн нүдн үрнэ. 5. Хар хөөнэс икр хурһн нарв. 6. Сурһульчнр школас ирв. 7. Малан худгас услв. 8. Хурас урд өвсөн зөөж авв. 9. Олна зөвэс бичэ һатл. 10. Нохан кичг мисэс ээнэ. 11. Хойрдгч бригадас һурвн күн мөрэлгдв. 12. Тогталас мал бичэ услтн. 13. Дава хургас ирв. 14. Лавкд орсн савнгас нег ящикинь школ авла. 15. Мана колхоз эн жилин урһдин көвнгэс ик олз үзлэ. 16. Малч хашаһас мал һарһв. 17. Белн цээһэс ууһад һарвв. 18. Буудяһас боднцг дольв. 19. Өмнк төгәһэс ардк төгә өндр. 20. Бадмин дүүһэс дегтринь сурж авлав. 21. Доржин зееһэс бичг авв. 22. Уулин ораһас буувв. 23. Барун бийэр дерэлдэд суусн хүрмин улсас хойр күн босад биилцхэв. (Э. К.)

II. 1. Амнас һарсн үг алд делм сундг. 2. Өмн һарсн чикнэс хөөн һарсн өвр. 3. Һал уга һазрас утан һардго. 4. Мууһас бичэ сур, эврэн келх. 5. Сурһуль уга сохрас дор. 6. Һуульһн-час һээлһнч. 7. Ховдг манж хойр хүвэс дутж.

III. 1. Амбарт бээх суляс мөрнд кеж өгв. 2. Мөрнэ сүүлэс килһс таслж авв. 3. Долана келсн тууляс кесгинь тодлж авлав. 4. Сурһульчнр сурһуляс амрлһнд ирлэ. 5. Би совещаняс ирвв. 6. Кермнэ көдлжэх учрежденэс һурвн күн сурһульд илгэгдв. 7. Деед Советин сессэс иштэ эн кергичн күцэжәнэв. 8. Би артелэс ирвв. 9. Мана багш медаляр ачлгдв. 10. Лабораторас прибор авлав.

IV. 1. Бидн моки элсн хойрас-чолу; моки известняк хойрас-цемент; төмр рудаһас—төмр авнавдн. 2. Карельд, Полярн бүсин ца, тундр заагас тедн Хибинск дала уулмуд олж авч. Тер уулмуд юунас тогтсинь тадн медцхэнт? Цань уга үнтэ сырьёһас-нефелинэс болн апатитэс тогтж. (И. М.) 3. Батальона разведкин дээчнр Уралас, Сибирэс, Хальмгас, Ленинградас ирцхэсн 44 коммунистһрэс болн комсомольциһрэс бүрдв. (Б. А.) 4. Дээ-нэ хаалһ ут болн ээмшгтэ болвчн-күцлтэ. Балһснас балһснур, селәнэс селәнүр, һолас һолур, уралан ишкэ йовж, мана Советск Эärm немшнриг эврәннь төрски һазрасн көөж һарһад, хамх цокла. (Б. А.)

Залгч киисквр. 1. 1. Бадм хөөнүр харв. 2. Малмуд хотнур өөрдв. 3. Хө хэрүлж йовсн өвгнүр ирв. 4. Ацата тергнүр нурвн күн ирв. 5. Захд йовсн мөрнүр чон дэврв. 6. Таньдг күүнүр одлав. 7. Хойр күн машинүр өөрдв. 8. Бригадир эндр хойрдгч бригадур одв. 9. Кесг тергн буудя ачсн эмтн теермүр өөрдв. 10. Хөд бээсн хошур харнһу сөөһөр чон өөрдж ирв. 11. Хойр күн герүр орв. 12. Бузр буудя цевр буудяһур бичэ кетн. 13. Чини дүүһүр Дава ирлэ. 14. Хаха нохаһур дэврв. 15. Чон күцгдл уга салаһур орж одв. 16. Такаһур арат дэврв. 17. Анһуч ангур меклж өөрдв. 18. Гиич залуг күндлэд, һалур өөрдтн гив. (Н. М.)

II. 1. Ноха мөрнэ сүүлүр өөрдв. 2. Ноха мөрнүр өөрдж ирлһнлэ, тернь ишклэд оркв. 3. Танахна артелүр нурвн агроном илгэгдв. 4. Мини ханюр нег аю ө-шуһу модн дотр дэврж. 5. Экскурсыд Ливадюр кесг колхозникүд илгэгдв. 6. Эн машиһөр Казанюр кү илгэж солиул.

III. 1. Эднэ зүркн, ухан седкльн—манд эн байр-бахта бээдл-жирһл өгсн күүнүр, алдр вождь Ленинүр туссн бээцхэнэ. (Ж. П.) 2. Барун өргн эргнь чагчмар уснур орна. Барун эргнь Днепрүр уулшн дэврж өөрдчкэд, һол эргнәннь өмн, эәһэд зогссн мет, зогсч (Н. О.) 3. Доронинг йовж одхла, Пизиревский Корчагинүр хэләһэд келв:—Цааранднь умш, сонснав. Сүл бээриг умшч чиләһэд, Павел дегтриг өвдг деерән тэвчкэд, уха туңһажах бээдлтәһөр залюр хэләв. (Н. О.)

4. Довтлсн сүртә өдрмүд
Диилврин туужд бичгднә,
Дүмбр, алдр партъ
Диилврәс диилврүр кәтлнә.

(Ж. П.)

5. Дум мини теегәсн
Деләд Кремлүр нисв,
Партин седвәрәр хурасн
Съездд менд келв.

(Х. М.)

6. Матросмуд улм чанһар инәхлэ, көвүн улачкад, күлтән тәэлчкәд, сар-мөчиг бәрхәр харулул давшв. (Л. Т.) 7. Аюг нанур дэврхләннь, эн терүг зогсав. 8. Дәкәд экириннь күүкд-тәһән Студен һолур одв. 9. Намрлад шовуд нег һазр цуглрц-хана, тегәд дәкәд дулан һазрур нисцхәнә. 10. Автомагистральд, трактет болн балһсдур, төмр хаалһин станцур болн усна хаалһур ордг подъездсәр автомобилньн транспортин тасрхан уга йовлһ бүрдәхмн. 11. Деревнүр колхозмудт дөн гиж политот-делмүдин көдлмшт 17 миңһн партийн көдләчнр илгэгдлэ.

Һазрин зөөр. Күчтэ Ижл холин болн көгшн Көк тенгсин көвөһэс—дорд үзгэс эклэд, деед үзгүр салин тег болн Тен холин көвө күрэд, В. И. Ленинэ нертэ Волго-Донской каналас ар үзгэснь эклэд өмн үзгтэн Манцын холд күрэд—Хальмг республик бүүрлсн бээнэ.

Кесг зун геологс, географс, эгл көдлмшчир болн нерэри туурсн гүн номтир негдж хальмгин теегиг шинжллһ кев. Цу-һар нег—ухан седклтэ билэ; олдхий, аль угай? Аш сүүлднь нефть олдв, Газ чигн олдв. Чолун нүүрсн бас олдв. Нефть бээх һазр Элст балһсна Шар-Булг, Шаретт гидг сала һазрмуд, Шорвин кецин дора һазрт, Көк тенгсин көвөд олдв. Тер нефть бээх һазрмудар газ чигн олдв: Шар-Булг, Адг болн нань чигн һазрмудар.

Хальмгин һазрт давста оln нуурмуд ик үнтэ хот-хоолд болн промышленностьд кергтэ давси бээнэ. Оln һазрар тосхлтин иим материалмуд бээнэ: монһл шавр, цаһан шавр, известняк, элсн.

Эднэс талдан чигн кесг оln зүсн зөөр Хальмгин һазрт бээнэ.

Булг. 1. Кецу цунцг. Ки давхцад йовна. Хая-хая салькн халун киһһэр экрнэ. Көдөн хаалһ күүг көтлэд, чирэд, йовна. Күүнэ чинэн-чидлнь, яһад эрвлэд йовдг болв чигн, баһ-саһар хэрэд, цогцнь жиирэд, салдаһад ирв. Эргндэн болһас гиж зэрмдэн хэлэнэ; жирлһн жир-жир, гүвр-гүвр гиж тошхлж көөлдсн болна. Күүнэ амнь хагсад ирв. Зүсн мет өтки цаһан шүлсн келн деернь зуурлдна.

2. Дүнхд, өрэл дуунад йовад оркхлань, нигт көк ноһан, хоһн хойр семрж урһсн чагчм булн харһв. Тер булнғас ноһана йозур заагур нүднэс һоожад һарчах нульмси мет цегэхн цевр усн нег жисэһэр аюрхн турглад бээнэ. Уснд һаран күргхнь-йир киитн, амсж үзхнь-йир жөөһн.

Көк ноһана көвөһэр эргэд, булнгин цаад шуһуднь ирхлэ, невчки эргтэ зуух бээнэ. Тер зуухин эрг дорас цеврхн эгл усан оньдинд тальвдг уурхан саң булг бээнэ. „Кенэ төлэ би кезэнэс нааран үүнд бээхмб? Намаг керглх күн нарта делкэд угав?—гиж гейүрн шугшжах күүнэ дүр-бээдл эн булг күүнэ седклд орулна. „Уга ... буру кемэц. Чини нилч дала, чамаг эмти энкрлж, тэкрв кех“—гиж эн булгин уснас аршалж эмдрсн күүнэ зүркнь шимлдсн болна ... .

3. Эн салан экн талнь йовхла, кесг үүрмг булгуд харһдмн. Тедниг малтад ясхла, зэрмнь бульглад, цэ кевтэ буслдг чигн мөн. Тегэд эн салаг манахс бооһад, эн боодгин ус тогтасн мөн,— гиж мелмэсн боодг тал өргэри өвгн заһв. Боодг эргмд һанцхн бурһсд биш, нань чигн оln зүсн модд, нигт сагсхр толһаһарн нээхлж шуугжацхана. Тедн хоорндаһур эвтэки-эвтэки гермүд цемцэлдсн дүртэ үзгдцхэнэ. Боодгин хойр талк кециг өвгн сели-сели хэлэж бээһэд келжэнэ:

— Тер күрижэснь мана харуд. Бодниг, хавст, аһурцг, помидор чигн—цуһар сүркэ сээнэр урһна. Усна күчн. Халун һаң-салькн ямр догшн болв чигн эн һазр оньдин „һолнь девтлн“ бээдлтэ бээнэ. (И. Л.)

§ 32. Давхр киисклһн.

1. Төргч, хамсулгч болн өггч киискврт бээх үгмүдэс давхр киисклһн бүрдэгднэ.

2. Төргч, хамсулгч киискврин сүүрэс цуг киискврмүд бүрдэж болхмн. Өггч киискврт бээх сүүрэс давхр киисклһнэ һанцхн һаргч киисквр бүрдэгднэ.

3. Давхр киисклһ бүрдэхин төлэ төргч болн хамсулгч киискврин чилгчс деер амр киисклһнэ киискврин чилгчс өггч киискврин чилгчсэс авн немхмн. Үлгүрлхд:

Киисквр	көвүн	ах	залу	эк
Өггч	<i>көвүнэд</i>	<i>ахинд</i>	<i>залунд</i>	<i>эктэд</i>
Гемнгч	<i>көвүнэг</i>	<i>ахинэг</i>	<i>залунаг</i>	<i>эктэг</i>
Бүрдэгч	<i>көвүнэһэр</i>	<i>ахинэр</i>	<i>залунар</i>	<i>эктэһэр</i>
Ниилүлгч	<i>көвүнэлэ</i>	<i>ахинлэ</i>	<i>залунала</i>	<i>эктэлэ</i>
Хамсулгч	<i>көвүнэтэ</i>	<i>ахинтэ</i>	<i>залуната</i>	<i>эктэтэ</i>
Һаргч	<i>көвүнэһэс</i>	<i>ахинэс</i>	<i>залунаһас</i>	<i>эктэһэс</i>
Залгч	<i>көвүнэһүр</i>	<i>ахинүр</i>	<i>залунаһур</i>	<i>эктэһүр</i>

Давхр киисклһн бүрдэгч экн янз үг эгшг чилгчтэ болхла (төргчдэн **а**, **э** болн **та**, **тэ** чилгчстэ үгмүдиг), бүрдэгч, һаргч, залгч киисквртэн ниилүлгч һ авна.

4. Зэрм киисквртэн чилгч **н** үзгэн геедг уга хадврмудта болн эгшг чилгчтэ үгмүдэс һурвн давхр киискврин чилгчтэ үгмүд цуг киискврэр бүрдэгднэ. Үлгүрлхд: *ах-ахинэһэр*, *залунаһур*, *залунала*, *залунаһар*, *залунаһас*, *залуната* н. ч.

5. Өггч киисквр деер һанцхн һаргч киискврин чилгч немгдж давхр киисклһн бас бүрднэ. Үлгүрлхд: *гертэс*, *тендэс*, *эндэс* н. ч.

8-гч дамшлһн.

1. 1. Мана көвүнэд гиич ирв. 2. Эн гиич көвүнэһэс һарад, Даван ачинд ирв. 3. Даван ачинэг дүүрч, баһчуд хурв. 4. Даванд ик нэр һарв, 5. Эн күүнэһэр болхла чини келсчн чик. 6. Адучин Бемб мини ахинэр дэврэд, Элст орла 7. Ахинлэ зерглж Бадминхн бээнэ. 8. Мини эгчинүр хойр мөртэ күн ирв. 9. Анһучинд гөрэснэ ишк бээнэ. 10. Командиринэс сэн дегтр умшхар оч авув.

II. 11. Эврэннь экэн Долана эктэг хамднь дахулад, кинод одлав. 12. Данзна толһаллһтаһар бидн экскурсыд одввдн. 13. Конституцин өдриг өмнкэсн улм ик байртаһар, улм аһу ик диилвртәһәр темдггж байрин демонстрац кежэнә. 4. Бидн сурһуляһ сән болн йир сән темдгтәһәр төгскввдн.

III. 1. Гертәс багш һарч ирэд, сурһульчтаһан хамдан классур орв. 2. Теһдәс олимпиадт кесг мөртә әмтн аашна. 3. Эндәс теһдиг тосж Долан машиһәр йовв. 4. Мөртә әмтнә ардас машитә әмтн цөврв.

IV. 1. Кермнәлә хамдан Дольганаһн бәәнә. 2. Мини ахинәһәр болв. 3. Доланад зургчһр ирв.

V. 1. Хөд бәәрндән орж ирэд, кевлһән кевәд, багһрад, төвшүн кевтцхәнә. (Э. К.) 2. Зүн бийәр дерәлдәд суусн гергдәс зәрмнь гиичин әмгтәһән өлг-әдән, хот-хоолан әәлһлдәд шивр-шивр гилдәд сууцхана. (Э. К.) 3. Туужан әрүн седкларн талвж би һәрәдвв. (К. Э.)

§ 33. Эврә киисклһн.

1. Эврә киисклһн өггч киискврәс авн әклнә. Эврә киисклһ бүрдәгч чилгчс: **ан, ән, н, рн.**

2. Амр киисклһнә өггч киискврт **ан, ән** чилгчс немгдж эврә киисклһнә өггч киисквр бүрдәгднә. Үлгүрлхд: *һосндан, темәндән, тетрадьдан, аңдан* н. ч.

3. Гемнҗч киисквр хойр яһзар бүрдәгднә:

а). Амр киисклһнә гемнҗч киискврин чилгчд бәәх хәһргч **г** хәдвр **һ** хәдвриг сольж, деерән **ан, ән** чилгчс авч, эврә киисклһнә гемнҗч киисквр бүрдәнә. Үлгүрлхд: *һосиг-һосилһән, темәг-темәһән, нохаг-нохаһән, әкиһән* н. ч.

б). Эврә киисклһнә гемнҗч киисквр икнкднь үгин сүүртән **ан, ән** чилгчс авч бүрдәгднә. Үлгүрлхд: *экән, күрнән, күүкән, мөрән* н. ч. Өмнән хәдврта чилгч **н** геедрнә: *һосн-һосан, мөсн-мөсән* н. ч.

Ямр һег ар дарана эгшгтә үгмүд чилгчдән жөөлн хәдврта болхла, **ий** чилгчиннь өмн дарана эгшгтә бәәх **з, с, л, н, д, т** хәдврмудта болхла, **ян** чилгч авна. Үлгүрлхд: *тетрадьан, сөвешәһән, орудәһән, маһнь-маһняһн, калий-каляһн* н. ч. Цуг һаадк хәдврмудта үгмүд эгшгин таарлтин зокалд багтж, **ан,** әс гиж **ән** чилгч авна. Үлгүрлхд: *революцан, лекцән, сессән, химий-химән* н. ч.

Чилгчдән **н** хәдврта үгмүд **ан, ән** чилгчин өмн хәһргч хәдвр **г** авна. Үлгүрлхд: *аңган, сөңгән, көвңгән.*

Эврә киисклһнә бүрдәгч, залгч киисквр амр киисклһнә эн киисквр деер чилгч **н** авч бүрдәгднә. Үлгүрлхд: *һосарн, һоснаһн, һосурн, мөһәрн, темәһәрн, тетрадьарн* н. ч.

5. Эврә киисклһнә ниилүлгч киисквр амр киисклһнә ниилүлгч киисквр деер **рн** чилгчс авч бүрднә: Үлгүрлхд: *һосларн, темәнларн, тетрадьларн.*

6. Эврэ киисклһнэ хамсулгч, тулгч киисквр амр киисклһнэ эн киисквр деер *һан, һэн* чилгчс авч бүрднэ. Үлгүрлхд: *күзүцэһэн, ээмцэһэн, шаһацаһан, һостаһан, нохатаһан, тетрадьтаһан, аңтаһан* н. ч.

9-гч дамшлһн.

I. 1. Һосндан крем түрклэ. 2. Мөрндэн хот өглэ. 3. Дава күүкндэн наадһа хулдж авла. 4. Һесндэн гер шүдтэ. 5. Му күн гертэн, моһа нүкндэн. 6. Күндэн гиигнэс өгх керг уга.

II. 1. Бригадир һээхүлин темэһэн хэлэхэд бээв. 2. Эн күүки экиһэн дахад бээв. 3. Аһуч нохаһан дахад довтлв. 4. Соньм-жта үгийһэн келит. 5. Һосиһэн тээлэд амрит. 6. Көл толһаһан дахдг. 7. Кесн гем эзэн, кецин усн һууһан темцдг.

III. 1. Цаһан күүкэн сурһульд илгэв. 2. Урч колхозиннь цанан ясж авв. 3. Һар һаран таньдг, һасн шаавран таньдг. 4. Дегд альвн көлэн авдг, деглэ гер дееврэн бардг. 5. Хуучан хатхсн урн, хөөткэн сансн цецн. 6. Эрк савасн бишккэн эвддг. 7. Бийэн эс хэлэж чадсн күн, кү хэлэж чаддго. 8. Сурһульч Савр сурһулян сээнэр дасжана. 9. Колхоз үвлдэн малдан өгх сулян белдэд авчкла. 10. Ноха сүүлэн хавчж авад зулв. 11. Ах-лач совещаниян секв. Правлэн артелэн ясж өөдлүлв. 12. Цергчнр орудян сээнэр хадһлна. 13. Бидн учрежденэн яславдн. 14. Багш лекцэн келэд төгсэв. 15. Колхоз көвигэн лавкд орулж өгв. 16. Ус үзлго һосан бичэ тээл. 17. Мана орн-нутг эврэннь эконо-микэн, промышленностан күчтэһэр өскв.

IV. Мана колхоз үкрэри, хөөһэри, темэһэри, мөрэри болхла нутгт негдгч болжана. 2. Ленинэ нертэ колхоз маларн „Хар һазрт“ оч үвлзлэ. 3. Би ахарн Данрт белг өгүллэв. 4. Мана мал хошасн хол биш йовна. 5. Аһуч мөрнэсн бун шавтсн арат цокж уһав. 6. Хөөч хошурн ирж газет авв. 7. Багш школурн ирж. 8. Мана колхоз һурвн темэһэри һээхүлд үзмж болв. 9. Сурһульч тетрадарн цаас сольж авв. 10. Дава ханярн цэ өгүлж

V. 1. Сээхн уһнн эклэри хамдан йовна. 2. Сурһульч тетрадьларн хамднь дегтрэн орав. 3. Колхозник герлэри залһж сара бэри. 4. Аһуч нохаларн хамднь чонин кичг бээлһв. 5. Темэнлэһэн мөр тач йовсн кү үзв. 6. Нээртэһэн һазрин шуурхад ортн,—гиж Цаһан уурлв.

VI. 1. Күзүцэһэн уснд орад һарвв. 2. Шаһацаһан бальчгт булхвв. 3. Һостаһан унтдмн биш. 4. Эгчтэһэн балһс орлав. 5. Һэргтэһэн медсн ухата, адтаһан медсн эрүл. 6. Мана сурһульчнр дурта сурһульдан орж, дурлсн медрлэн авцхана. 7. Дурта сурһульдан орж чадх зөвтэвдн.

VII. „Жаһриг“ олн угатьри үни седклэри зүркэн тэвж, оньган өгч, элдв дурта кевэр соңсцхадг бээсмн.

2. Украинэ кобзарьмуд болвчн, Азербайджана ашугмуд болвчн, Казахстан акинмуд болвчн, хальмгин жаңрчнр болвчн—цугтан эдл элдв сээхн дуртаһар эврәннь алдр төрскэн буульж, магтж, чимж, дуулцхана.

3. Төрскн орн-нутган, алдр оln-эмтндэн церглхд, коммунистическ партин даалһсн даалһвриг күцэлһнд эврәннь цаган олзлх күтц эв-арһтавдн.

4. Түрүлгчинэр көдлх болж бийдэн авсн даалһвр күүкнэ Уханас мел хархш. Цуг чидлэн агсад, күч-көлсчнр кERGэн маш диилвртәһэр күцэв. Күүкнэ көдлмшин чинрнь сэн, зураһан давулж күцэж. Кесн, күцэсн көдлмшэрн, көдлмштэн үнн хол ухаһан тэвж, зүткж, шунж ноолдсн төлэдэн, Балдра Лиж колхоздан түрүлгч болж нернь туурв.

5. Улан туган ора деерэн делскэд, мана көдлмшчнр, колхозникүд, бичкүдүд—цуг эн сэн өдрэн байртаһар кенә.

6. — Хальмг күн хооран цухрдмн биш!—гиж үкхиннь өмн келсн, үкл уга мөнк, ода герэсн болсн үгнь Санчрин өрч—зүркнд хадгдв. Тер зөрмг дуудврнь, түүнә халун зүркнь, хойр көл уга үлдсн, цусндан өөмсн авртлго зөрмг цогцнь эмдрэд өмннь боссн болж үзгдв. (С-Б. Х.)

7. Суворов дээнә церглһһән шуд салдсас авн эклсн мөн. Суворов хату бээдлтәһэр бээдг билә: солдатеж хот ууһад, бийэн чииргт дасхж, өвсн деер унтдг билә. Суворов 25 миңгн цергтәһән турксин 100 миңгн цергиг хамх цокв. (СССР-ин тууэж).

8. Жидәр, сумар, шүлгәр жилмүдм ирхиг харсхв, Элстән, таңһчан, Төрскән энкрлж седкләрн дуудхв. (К. Д.)

9. Зүркм менрж хатурад, заяр асж бадрлав. Хортиг хундгар толһадад, хурц жидәр худрлав. (Д. Б.) Эврә хальмгин тегегәрн эргэд би ирлэв. Ханмжта ке дун хотд кедсиг сонслав. (Д. Б.)

10. Чидлэн, ухаһан, медрлән чамдан, теегм, өгнэв.

11. Буурл Байкалас цааран бууһан үүрч церглләв, Бумб Советин оран бийәсн дота энкрлләв. (Х. М.)

§ 34. Бий киисклһн.

1. Бий киисклһн төргч киисквр бәэх хасгдсн нүр орч нернәс бүрдәгднә.

1. нүр м —мини	мдн —бидн
2. нүр чн —чини	тн —тана
3. нүр нь	нь

2. Ямр нег үгд нүр орч нернә хүвс негдж, бий киисквр бүрдәнә. Кемр чилгчән зөрм киисквртән геедрдг **н** бәэхлә, **н** хадвр негдгч нүүрин орч нернә хүв негдхлә, геедрнә. Үлгүрлхд: *носм, темәм*. Болв *герм, нохам, зом, тетрадьм, аңм*. Эдү мет—*ахчн, мөрнтн, ахнь, мөрнь, мөрмдн* н. ч.

Кемр үг чилгч **н** хадвран гел уга бээхлэ, нүр орч нернэ бийүрн татгч хүв үгэс салу минь гиж бичгднэ, кемр үглэ нег назр бичгдхлэ, үг чилгч **н** хадвран геож, нүр орч нернэ бийүрн татгч хүвиг **мнь** гиж авна. Үлгүрлхд: *мөрн минь—мөрмнь; темэн минь—темэмнь; көвүн минь—көвүмнь* ц. ч.

3. Амр киискврин төргч киискврт нүр орч нернэ ямр нег хүв негдж, бий киисклһнд төргч киисквр бүрдэнэ. Эн цагт чилгчдэн **н** хадврта үгмүдт төргч киискврин **а, э** чилгчс болн нүр орч нернэ хоорнд хадвр **н** бичгднэ. Үлгүрлхд: *носн—носнанм—носнанчн, темэнэнчн, носнантн, темэнэнтн, носнаннь, хариннь, харинчн, ноханнь, темэнэнм* н. ч.

4. Амр киисклһнд гемнгч киискврт нүр орч нернэ ямр нег хүв негдж, бий киисклһнэ гемнгч киисквр бүрдэнэ. Эн цагт амр киисклһнэ гемнгч киискврин чилгчд иим хүврлт харна:

а). Амр киисклһнэ гемнгч киискврт хадвр чилгчтэ үгмүдин хөөн бичгддг **иг** чилгчин сүүлтк **г** хадвр нүр орч нернэ хүвин өмн геедрнэ. Үлгүрлхд: *нар—нариг—нарим, наричн, наригчн, наригчн* н. ч.

б). Эгшг чилгчтэ үгмүд болн чилгч **н** үзгинь өмн эгшгтэ үгмүд гемнгч киискврин **г** хадвран геож, ниилүлгч **н** авна. Үлгүрлхд: *ноха—ноханим, темэним, темэнитн, темэнинь*.

5. Цуг наадк киискврмүд—өггч, бүрдэгч, ниилүлгч, хамсулгч, харгч, залгч, амр киисклһнэнь чилгч деерэн нүр орч нернэ ямр нег хүвинь авч хүврнэ. Үлгүрлхд: *ноханазм, ноханурм, ноханурчн, нохануртн*.

6. Чилгчдэн **ь** болн **ий** чилгчиннь өмн **з, с, л, н, д, т** хадврта үгмүд деер нүр орч **нь** хүв ирхлэ, үгин сүүрин чилгчд бээх болн нүр орч нернэ хүвд бээх жөөлн темдг хайгдхш. Үлгүрлхд: *тетрадьнь, магнань, кальнь, сессень, партень* н. ч.

10-гч дамилһн.

1. 1. Колхозм делгрж, бээхтэ болн культури болв. 2. Төрскн орн-нутгм цецгэрж батржана. 3. Нээхүлд авч одсн хөөним, үкрим, темэним, царим негдгч мөрэнэр мөрэлв. 4. Дегтринм ца тетрадинм өөр бичг бээх. 5. Дегтртм, тетрадьтм, географическ атластм ирлцх сумк хулдж авла. 6. Нанд күүкэрм белг өгүлж. 7. Машиһэрн ахурм көвүм йовж одв. 8. Гертэсм мни дегтрмүд өгүлж. 9. Москвад бээх көвүнэсм мендин бичг ирж. 10. Колхозиннь фермдэн өсксн хар хаханазм тохм саллж авчхана. 11. Келсн туулясм сээнинь тодлж автн. 12. Колхозинм маллам хамдан догшн нохас йовна. 13. Савр көвүнлэм хамдан энжл сурпулян төгсклэ 14. Халун ик болад, амм хагсв. 15. Хулдж авсн самм йир сэн бээж.

II 1. Дегтрчн, тетрадьчн, карандашчн, чернильницчн дигтэ орман олж тэвгдж. 2. Эгччн чамд сэн дегтрмүд өгүллэ. 3. Эн газетчн соньн зэнгс дала. 4. Гертчн кесг гиич бээнэ. 5. Дегтричн, карандашичн, ручкичн, биллүличн чини келсэр

сумкд орквв. 6. Колхозинчн амбармудар дүүрн буудя бээнэ. 7. Хөөһинчн, темәнэчн—цуг чини хэлэж бээх саалин үкринчн хаша белн болв,—гиж бригадир келв. 8. Машиһарн буудя зө-өжәнэ. 9. Велосипедарчн йовад ирнэв. 10. Туһл эклэрн ниил-взэ. 11. Долан чини көвүнлэчн хамдан ирлэ. 12. Тетрадясчн нег юмн унв. 13. Герүрчн кесг күн орж ирв.

Ш. 1. Колхозин малнь сән тохмга. 2. Хөнь, үкрнь, мөрнь темәнь, зер-зевнь, бээх хашаснь белн болв. 3. Сурһульчин су-ух партнь бийинь дурасн бичкн юмн. 4. Тетрадьнь партднь бэ-энэ. 5. Туульнь чилэд, үлгүр келв. 6. Үкриннь, хөөнәннь, мөр-нәннь, темәнәннь, һаханнь үвлэ хотан белдчклэвдн. Тетрадиннь һадрт эврәннь нерэн бичвв. 8. Школиннь һаза күүкд цуһар хурчкад, демонстрацд йовхар бээцхәнэ, 9. Багштнь бээх соньн дегтринь Бадм авч умшв. 10. Сурһулин тетрадьтнь багш темдг тэвв. 11. Хөөнднь орсн чониг хөөч эмдэр бэрв. 12. Үзгллднь бээх зургудиг сурһульч Савр хэлэв. 13. Эндртнь хэлэхлэ—нүцкн тег үзгднэ, маһдуртнь хэлэхлэ—колхозмуд, совхозмуд күрилдж, малмуднь тег бүтэсн үзгднэ. 14. Аав үкриннь өв-ринь эс тээрсндэн икэр байрлв. 15. Эмч болн зоотехник сов-хозин малинь—үкринь, хөөһинь, мөринь, темәһинь, цармудинь йовж хэлэв. 16. Моһа нохан ам-хамринь, гесинь, көлинь кесг хатхж. 17. Доржин бичсн үзгллэрнь күүкм сурһуль сурчана. 18. Саһин толһалжасн учрежденэрнь үлгүр кев. 19. Бембиг хайгарнь олж ирвв. 20. Күүг көдлмшэрнь болн политическ чин-рэрнь хэлэх кергтэ. 21. Арвала ичмөн негдж. 22. Хөөнләннь ямад негдж. 23. Такалань нүһсн ижддж. 24. Машитәнь өмн йовв. 25. Ардаснь мөртәнь һарч йовв. 26. „Герл“ колхозин хөөнэснь тохм салһж авлавдн. 27. Сурһульчнрин школурнь оч, нээринь хэлэввдн.

IV. 1. Танахна школтн белдврэн төгсэж. 2. Кермэ, ууттн хама бээнэ? 3. Мана ээмдн эдл бээж. 4. Эцкдн һээхүлд од-ла. 5. Экмдн хуучна цагт күүнэ тоод уга билэ. 6. Эцгмнь өсх-босхасн авн баячудт заргдж йовла. 7. Советиннь йосна цагт эдн дажрлһнас сулдж, амрх, сурһуль сурх, көгшрхлэрн дөн авх зөвтэ болв. 8. Машинэ энь зөвэр удан чичрж йовад зогсв. 9. Сән сурһульчачн медгднэ. 10. Бүдрмсэ колхозин баньнь сә-энэр ясгдж. 11. Басгга Полянь балһс орж. 12. Асрач минь, төрскн минь, яһснчн энв? 13. Эн бүдүн бахн. Бахнинь шуурч. шуурхаһар көрә орулж көрәдв. 14. Худлч күүнэ герчнь өөрнь. 15. Жомбаһасчн давулж цээһинчн уухшив, жораһасчн давулж мөричн унхшив.

1. Коммуна партин күчнь—
Күңкл Ленинэ уханд,
Мөңк Ленинэ нернь—
Мана партин зүркнд.

Ленин өңгрсн уга.
Ленин өңгрш уга.
Түүнэ эм-зүркинь
Туургсн партъм зүүлә.

(Ж. Б.)

2. Меекэд кел: „Тер үкриг алж, бригадин хотд харһнав,— гиж. Сееринь, өвцүһинь, кииминь мини герт авч ирхмч“. (И. У.)

3. Удсн уга, ээмгин ик зунь—уга-яду, дунд тежэлтэ улс эврэ дурн седклэРН колхозд орж, колхозиннь кедлмшэн гүүнднь, өргиднь икдүлж күцэж кецхэв. (И. У.)

4. Каштанк юм ухаллго, зуг уульж билэ. Оржасн жөөлн цасн нурһиднь болн толһаднь делгүдэн наалдад ирхлэ, дегд икэр көшсндэн үрглэд ирв.

Генткн одак зогсчасн үүднь секгдэд, бөөрэрнь цокад оркв. Каштанк өсрэд босв. Секгдсн үүдэр нег күн орад ирв. Көллэнь оралдад, Каштанкиг һэндхлэнь, һарч ирсн күн оньган өгв. (Ч.)

8. Өдринм хүвин одн   Сурһмжинм түрүн нүдн
Сөөһинм айта зүүдн,   Күндтэ аав Ленинэн
Өргмжинм булгин экн,   Кенлэһэн, кенлэһэн дүнцүлхв.
(Д. Б.)

6. Тенд эмд жирһэд,
туурсн нерэн дуудулна.
Төрскнэньнн кишгиг бэрэд,
коммунизмин шивэ босхна.
Тедн наснь туршт
мел манла бээх!
Төрскн ээж эдниг
зүркиндэн шахж энкрлх!

(К. Э.)

7. Эс таньдгин хувцинь, һосинь үнрчлхлэ, теднэснь мел мөрнэ үнр һарад бээнэ. 8. Көвүнэ дотрк мел хутхлдад, нүднэснь һашун хар нульмсн цалд асхрн алдад, бульглсн зүркннь харһу чееж дотрнь тууляд йовна. Көвүнэ зүн оочинь Санж нег уурта бээһэд тоһргар керчэд, унжулад оркснь, татһха болад эдгсми, тернь ода күртл ирзэхэд йовна. (Һ. Б.) Һазам мал болад, гертм үрн болад, тавгиннь көлс маңнадан түркэд, маннанны көлс тавгтан түркэд, кезэд чигн өлн гестэ, һанцхн экиннь төлэ эмн арсндан күрэд йовдг билэл. (Һ. Б.) 10. Гергнь бийинь дахсн, нам бийэснь үлү ке һо болчкад, ухата, серлтэ бэасн болдг. (Кор.)

11. Москван теңсин уснь   Колхозмудин тэрчксн тэрэн
Мелһр дүүрц болна.   Көк торһншц һаңхна,
Нөкдмүдин чирэньнн цуснь   Нутгинч үзл-баран
Нүддинь гилвкүлж наадна.   Нүдим минь хаңһана.
(Д. А.)

12. Өнчнэ кишг гидг мел үнн. Чамаг нутгт хайгдсн көвүн гиж эцгчн келдг билэ. Бичкиндэн чини болн эврэньнн үзж, дааж йовсн зовлңган эгччн келхлэРН, бүлэн нульмсан асхрулад бээнэ.

13. Иим ик һазриннь төлө,
 Шин жирһлтэ үүрмүдиннь төлө.
 Күнд хар алхиннь төлө,
 Күдр нөкд хадуриннь төлө.
     Тавн талта однаннь төлө,
     Таңсг эцг Ленинәннь төлө,
     Дүрклгсн жирһлтэ орнаннь төлө,
     Делкән жува ахириннь төлө.
 Өшәтнәс оран харсхд
 Өрчәри нүрж орхв.
 Өгсн андһаран күцәж,
 Ишкмдчи цухрлтго ноолдхв.

14. Гергнәнм мөрн акадлхла, гергм эәһэд, мөрнәсн бууһад,
 мөрән нанд өгчкәд, бийнь йовһар йовв. Би түрүләд хатрад
 күрч ирвв. Герин һаза холас йовсн тергн бәәсинь үзвв. Ирхнь,
 мини кабинетд нег күн күләж сууна, нерән келхш, зуг нойнла
 кергтәв гинә,—гиж зарц улс нанд келв. Наһаснь герт орж
 ирәд, бешин өөр бәәсн, бийнь ху тоосн, өргидән ик сахлта
 күн зогсжасинь үзвв. Эн күүг таньн гийһэд, таньж ядад, би
 өөрдәд одвв,—„Чи, нойн, намаг таньсн угайч,?,—гиж чичринсн
 дуугар тер күн сурв. „Сильвио.—хәәкрәд, толһа деерк үсм
 босад одв.—Мин, бив. Би нег хах зөвтәдән хаһад угав. Тегәд
 әврәннь пистуласн суминь һарһс гийһэд ирвв“.

15. Керр үксн цагтм, намаг
 Ке, энкр дурта Украинәнм
 Өргн теегин тал дунд
 Өндр өөдмтә цонхин орад,
 Днепринм көкрж наласн урһмлини
 Дүркрсн сәәхи дун сонсгддгар,
 Дүнгәж тедм үзгдмәр оршатн.

(Т. Шев.)

§ 35. Чинрлгч нерн.

1. Хальмг келнә нерд болн зәңгд цәәлһгч үг болжах
 бәәлһнә нерд зәңгд бәәхләри, цәәлһжәх үгән дахж киискврәр
 хүврхш. Энүн деерәс әдниг бичх зокалнь амрхн болна.

2. Керр бәәлһнә нерн чинрлгч нерн мет зәңгд цәәлһгч үг
 болжахла, теднә зәрм багнь төргч киискврин чилгч авна.
 Цәәлһгч үг болжах бәәлһнә нердәс төргч киискврин чилгчс
 авдгнь:

а). Объект медүлгч цәәлһгч үг.

Үлгүрлхд: *Зайсна завод.*

Кирпичин завод.

Зегснә артель.

б). Бий цээлгч үг.

Үлгүрлхд: *Уулин ора.*

Теегин ноһан.

Үкрэ үсн.

3. Хамсулгч киискврт бээх бээлһнэ нерн чинрлгч нернэ утхта болж йовна. Эн киискврт бээх бээлһнэ нерн чинрлгч нерн мет зэнгд цээлгч үг болна. Тер учрас цээлһжэх үгиннь өмн ямаран чигн хүврлт угаһар бичгднэ. Үлгүрлхд:

Йир үзмжтэ тосхлт.

Олн малта колхоз,

Дала мөртэ эмтн.

4. Һанцар бээх чинрлгч нерн бээлһнэ нерн мет киискврэр киискгднэ. Эн цагтан бээлһнэ нердин киискврин чилгчс бичлһнэ зокалд багтна. Үлгүрлхд: *бор-борин, харгчн-харгчна, Би борар ирвв. Харгчн тенд иджэ йовна.*

Һанцар бээх чинрлгч нерд болн зэнгд нерлгч болн немлт болжах чинрлгч нерд һанцхн амр киисклһэр биш, хэрнь бий, эврэ, давхр киисклһэр киискгдж, эн киискврмүдин бичлһнэ зокалд багтна, Үлгүрлхд: *Би боран унлав. Мини харгчм йир хурдн. Кеегчнэм уһнь йир сээхн. Зеергчндэн сэн сур-цуца хулдж авв. Харарн би өмн һархв.*

5. Кемр чинрлгч нерн бээлһнэ нернлэ хамцж юмна нер медулжэхлэ, эн хойр нернэ хоорнд татас тач болшго, Үлгүрлхд: *Улан Эрг, Цаһан Нур, Улан Хол* н. ч.

Тедү мет ямр нег юмиг олн таласнь хэлэжэх нег һазр бээх чинрлгч нердин хоорнд ямаран чигн темдг тэвж болшго. Үлгүрлхд: *Улан һалзн үкр, шар цоохр ноха* н. ч.

§ 36. Тоолгч нерн.

Хальмг келнэ тоолгч нер бичхд эндүргч юмн уга. То медулгч тоолгч нернэс олн зүсн чинртэ тоолгч нерд бүрдэхин төлэ, им олн зүсн чинр бүрдэдг залһлтсинь медх кергтэ.

1. Тоолгч нерн, чинрлгч нерн мет, зэнгд цээлгч үг болхларн, киискврэр хүврхш. Эн нердиг бичхд амрхн болна. Үлгүрлхд: *Хойр күн. Арвн мөрн. Зун үкр иджэ йовна. Һурвн көвүнд шин дегтр бээнэ.*

2. Һанцар бээх болн зэнгд немлт болжах тоолгч нерн бээлһнэ нернэ киисклһнэ янзд багтж, киискврэр киискгднэ. Үлгүрлхд: *хойр-хойриг, хойрт, тавн-тавнас, тавнд* н. ч. *Би тер хойриг дахулжэ кинод одвв.*

Һанцар бээх болн зэнгд нерлгч болжах тоолгч нерн бээлһнэ нернэ бий, эврэ болн давхр киисклһнэ чилгчс авч бас киискгднэ. Үлгүрлхд: *хойрнь, Һурвм, Һурвнтн, арвчн. Хойрнь ирв. Арвнь ард аашна. Би арвинь авув. Тер арвичн би авнав.*

3. Зэнгд объект болн бий (притяжательн) цээлгч үг бол-
жах тоолгч нерн төргч киискврин чилгчс авна. Үлгүрлхд:
Арвна цаасн. Дөчн тавна хөн. Эн хойрин ухан. Мөңгнэ то.

4. Үүлмр (дробн) то бичгдсн цагт, бүкл тоог үүлмрлжэх то
төргч киискврт бичгднэ. Эн цагтан бий чилгч бас авна.
Үлгүрлхд: *нег дөрвнэ, хойр хурвна,
нег хурвна, нег дөрвнэ;
нег дөрвнәннь, хойр хурвнәннь;
зууна арвнь, хөрнэ хурвнь.*

5. Бүклин хүв медүлжэх тоолгч нерн бүкл тооһин ард
зогсч, цээлгч үг болхларн, бийнь чигн, хуважах бүкл тонь
чигн төргч киискврт бичгднэ. Үлгүрлхд:
*Хойрин хурвна хүв.
Хөрнэ дөрвнэ хувнь—тавн.*

6. Тоолгч *негн, хойр* гисн нердэс хувагч чинртэ тоолгч нер
бүрдэсн цагт, эн хойр тоолгч нерд сүүрэн сольна, негн гиснэс—
нежэд, хойр гиснэс—*хошад* гиж бичгднэ.

Хувагч тоолгч нерд *ад-эд, аһад-эһэд* гидг залһлтта болна,
үлгүрлхд: *арвад, арваһад, тавн-тавад, таваһад.* Чилгчдэн
н хадврта бүркэтэ нег ниилвртэ тоолгч нернэс хувагч нерн
һад-һэд гидг суффиксэр дамжж бичгднэ. Үлгүрлхд: *зун-
зууһад* н. ч.

7. Хурагч чинртэ тоолгч нер бүрдэлһн деер *хойр* гидг
тоолгч нернэ *р* хадвр хурагч тоолгч нер бүрдэлһнэ залһлтин
л үзглэ сольгдна. Үлгүрлхд: *хойр улн-хойрулн* биш, *хоюрн*
гиж сольгдв.

8. Хасгч тоолгч нер даңгин *хн* гидг залһлтар дамжулж
бичхмн, Үлгүрлхд: *негхн, хойрхн, дөрвхн, миңгхн* н. ч.

§ 37. Орч нерн.

Хальмг келнэ орч нерн бээлһнэ нернэ амр киисклһнэ
киискврин чилгчс авч, киискерэр киискгднэ. Киискгдсн цагт
зэрм баг орч нернэ сүүрнь хүврнэ, тигэд киисклһнэ кесг сүүр
һарна.

Нүр орч нерн.

1. *Би* гисн нүр орч нерн киисклһндэн дөрвн сүүртэ болна:
Би, мини, нан, нам.

- а) төргч киискврт — *мини*
- б) гемнгч киискврт — *нам*
- в) цуг наадк киискврт — *нан*

2. *Чи* гисн нүр орч нерн киисклһндэн һурвн сүүртэ болна:
чи, чини, чам.

- а) төргч киискврт — *чини*
- б) цуг наадк киисквр — *чам*

3. Цуг эн сүүрмүд деер, эднэ керглдг амр киисклһнэ киискврин чилгчс немж, эн орч нердиг киискврэрнь кииск-нэвдн. Үлгүрлхд: *нан-нанд, нанар, нанла, нанур, нанас; чам-чамд, чамур* н. ч.

4. Нүр орч нерд гемнгч киисквртэн бүклэр болн хасгдж бичгднэ. Үлгүрлхд: *намаг-нама, чамаг-чама*.

5. **Бидн** гисн олн тооһин нүр орч нерн киискгдхлэрн, хойр сүүртэ болна: *бидн, ман*.

Эн олн тооһин **ман** гисн сүүрэс цуг киизн киискврмүд бүрдэгднэ. Үлгүрлхд: *манд, маниг, манас* н. ч.

6. **Та** гисн олн тооһин нүр орч нерн киискгдхлэрн бас хойр сүүртэ болна: *та, тан*.

Олн тооһин **тан** гисн сүүрэс цуг киизн киискврмүд бүрдэгднэ. Үлгүрлхд: *танд, таниг, танас* н. ч.

7. **Деер, дора** гидг наречс бийиннь өмн **чам, нан, ман, тан** гиж орч нердиг хуврулнэ. Үлгүрлхд: *чам деер, нан деер, ман деер, чам дор, нан дор, ман дор*.

Бидн гисн олн тооһин нүр орч нернлэ болн олн тооһин нүр орч нерн хамцж ирхлэрн, олн тооһин нүр орч нерн **бид, ман** гиж бичгднэ. Хойрас үлү то болхла, олн тооһин орч нерн бүкл янзарн нег тооһин орч нерн угаһар бичгднэ. Эн цагт олн тооһин **ман** гидг орч нерн гемнгч киискврт бээх то хойрас авн йисн күртл хамцгдж бичгднэ.

Үлгүрлхд: а) *чи ман хойр; та ман хойр*

б) *бидн арвулн, хучулн, хурвулн* н. ч.

в) *ман хурвиг, дөрвиг, тавиг, зурһаг* н. ч.

Заагч орч нерн.

1. **Эн** гисн заагч орч нерн киисклһндэн хурвн сүүртэ болна: *эн, энүн, үүн*.

Энүн, үүн гисн сүүрэс цуг киизн киисквр бүрдэгднэ. Үлгүрлхд: *үүнэ, энүнэ, үүнд, энүнд* н. ч.

2. **Тер** гисн заагч орч нернэс киисклһндэн бас хурвн сүүртэ болна: *тер, терүн, түүн*.

Цуг киизн киисквр **терүн, түүн** гисн сүүрэс бүрдэгднэ. Үлгүрлхд: *терүнэ, түүнэ, терүнд, түүнд* н. ч.

3. Нег тооһин **энүн, үүн, терүн, түүн** гисн сүүр киискврэр киискгдхлэрн, негдгч амр киисклһнэ янзар киискгдж, гемнгч, бүрдэгч, хамсулгч, тулгч киискврт чилгч **н** хадвран геенэ. Үлгүрлхд: *энүг, үүг, энүгэр, үүгэр; терүг, түүг* н. ч.

4. Деер келгдсн орч нерд олн тоодан **эди, тедн** гиж киискгдэд, эн сүүрэсн цуг олн тооһин киискврмүд бүрдэнэ: **иим, тиим** гисн орч нерд амр киисклһнэ хадвр чилгчтэ үгмүд мет киискгднэ.

Наадк орч нерд.

1. Сургч, цээлһч, эврэ болн йилржү биш (неопределенн) орч нерд бээлһнэ нэрнэ амр киисклһнэ янзар киискгднэ.

Цуг келгдсн орч нердиг бичхд эндүрх юмн уга.

2. Деер келгдсн орч нердэс тодрхалулгдхнь:

а) **кен** гидг орч нериг киискхлэ, чилгч **н** үзгнь ямрчн киискврт геедрхш;

б) **юн** гисн орч нерн **хөн** гисн бээлһнэ нерн мет киискгднэ;

в) **ямаран** гисн орч нерн **яман** гисн бээлһнэ нерн мет киискгднэ; **болһн** гисн—**төрһн** гисн мет;

г) **цуг, цуһар**. **Цуг** гисн орч нерн **хамг** гисн орч нерн мет киискгднэ. **Цуһар** гисн орч нерн хойр сүүртэ болна: **цуһар, цугара**. **Цугара** гисн сүүрэс цуг киизн киискврт бүрдэгднэ. Эн сүүр амр киисклһнэ эгшг чилгчтэ үгмүд мет киискгднэ;

д) **Эврэ, бий, кедү, зэрм, альк** гисн орч нерд бээлһнэ нернэ амр киисклһнэ янзар киискгднэ.

е) **Цуг** деер келгдсн орч нердэс **зэрм** гисн орч нерн олт тооһар киискгднэ. Наадк орч нердэснь олт то бүрдэж болх болвчн, тедн келнд нурһлж олзлгдхш. **Хамг, цуг, цуһар, кен, юн** гисн орч нердэс олт то бүрдэгдхш.

§ 38. Үүлдвр^{эгл}

Закгч үндстэ үүлдвр^{эгл}

Закгч үндстэ үүлдвр ним багмудар хувагдна: а). закгч, б). сургч, в). күсл, г). таслгч.

Закгч үүлдвр.

Закгч үүлдвр һурвн янзар хувагдна. Закгч үүлдврин түрүн янзнь үүлдврин түрүн сүүрэс ямаран чигн чилгч угаһар бичгднэ. Үлдврин эн янзнь түрүн нүүрэс хойрдгч нүүрт бээхүр закһ, дуудһ кехлэ олзлгдна. Үлгүрлхд: **кел, умш, бич, тоол** н. ч.

Закгч үүлдврин хойрдгч янзнь үүлдврин сүүр деернь **тн** гидг чилгч немгдж бүрдэгднэ. Үүлдврин эн янзнь олт тооһин хойрдгч нүүрт келгднэ. Үлгүрлхд: **келтн, умштн, бичтн, тоолтн, суутн** н. ч.

Закгч үүлдврин һурвдгч янзнь үүлдврин сүүр деернь **г** гидг чилгч немгдж бүрдэгднэ. Үүлдврин эн янзнь хойрдгч нүүрт бээсэр дамжулгдж һурвдгч нүүрт бээснүр заквр келгдхлэ керглгднэ. Үлгүрлхд: **келг, суг, умшг, бичг, тоолг** н. ч.

Сургч үндстэ закгч үүлдвр.

Сургч үндстэ үүлдвр һурвн янзар хувагдна.

Сургч үндстэ закгч үүлдврин түрүн янзнь үүлдврин сүүр деер **ч, т** чилгчс немгдж бүрдэгднэ. Эн чилгчс немгдлһнд үүлдврин сүүр деерэн **и** эгшг авна. Үлгүрлхд: **келич, умшич, бичич, тоолич, келит, йовит, бичит**.

Кемр үүлдвр үгин сүүр эгшг чилгчтэ болхла, ниилүлгч **н** үзгин хөөн **и** үзг бичгднэ. Үлгүрлхд: *сууһич, тууһич, шүүһич* н. ч.

Сургч үндстэ закгч үүлдврин хойрдгч янзнь үүлдврин түрүн сүүр деер **л** чилгч немгдж бүрдэгднэ. Эн чилгч бийиннь хөөн бий **чн, тн** чилгчс керглнэ. Үлгүрлхд: *келлчн, умшлчн, бичлчн, тооллчн, дууллчн, шүлчн; келлтн, умшлтн, бичлтн, суултн, шүлтн* н. ч.

Сургч үндстэ закгч үүлдврин хурвдгч янзнь үүлдврин түрүн сүүр деер **хн** чилгч немгдж бүрдэгднэ. Эн **хн** чилгч бийиннь ар бийд **чн, тн** чилгчс керглнэ. Үлгүрлхд: *келхнчн, умшхнчн, суухнтн, келхнтн, умшхнтн, тоолхнтн* н. ч.

Күсл үндстэ закгч үүлдвр.

Күсгч үндстэ закгч үүлдврин түрүн янзнь үүлдврин сүүр деер **с** чилгч немгдж бүрдэгднэ.

Эн чилгч үүлдврин түрүн нүүрин нег болн олн тоод бичгднэ. Энүн деерэс эн **с** чилгч бийиннь ард **в, вдн** гидг чилгчс керглнэ. Үлгүрлхд: *келсв, умшсв, суусв, келсвдн, умшсвдн, суусвдн* н. ч.

Күсгч үндстэ закгч үүлдврин хойрдгч янзнь үүлдврин сүүр деер **ий, й** чилгчс немгдж бүрдэгднэ. Үүлдврин сүүрнь хадвр чилгчтэ болхла **ий** бичгднэ, эгшг чилгчтэ болхла **й** бичгднэ, Үлгүрлхд: *келий, умший, бичий, суй, шүй*.

Күсл үндстэ закгч үүлдврин хурвдгч янзнь үүлдврин сүүр деер **тха, тхэ** чилгчс немгдж бүрдэгднэ. Эн чилгчс хурвдгч нүүрт келгднэ. Үлгүрлхд: *келтхэ, иртхэ, суутхэ, умштхэ, нуутхэ* н. ч.

Күсл үндстэ үүлдврин дөрвдгч янзнь үүлдврин сүүр деер **хмн** гидг чилгч немгдж бүрдэгднэ (**х**—иргч чинрлгч үүлдврин чилгч, **мн**—лавтрхалгч хүв). Эн чилгч үүлдврин олн тооһин түрүн нүүрт келгднэ. Үлгүрлхд: *келхмн, бичхмн, умшхмн, суухмн, шүүхмн* н. ч.

Күсгч үндстэ закгч үүлдврин тавдгч янзнь үүлдврин сүүр деер **са, сә** чилгчс немгдж бүрдэгднэ. Эн чилгчс үүлдврин болн нег тооһин түрүн нүүрт керглгднэ. Үлгүрлхд: *би сууса, би бичсә, би келсә, би йовса* н. ч.

Таслгч янзта үүлдвр.

Таслгч үүлдврин цагмуд.

Таслгч янзта үүлдвр хурвн цагта болна: ода, өнгрсн болн ирх. Ода цаг. 1. Ода цагин лавтрхалгч биш үүлдврин бүрдэгч залһлтс **жана, жәнэ; чана, чәнэ**. Үлгүрлхд: *суужана, сурчана, келжәнэ* н. ч.

2. Ода цагин лавтрхалгч биш үүлдврин бүрдэгч залһлтс—**на, нэ**. Эн залһлтс үүлдвр йирин болдгиг медүлнэ. Үл г ү р л х д: *умшна, сурна, бичнэ, сууна, тоолна*.

Өнгрсн цаг. Өнгрсн цаг медүлгч хурвн залһлт бээнэ:
а). **ж, ч**. Үлгүрлхд: *бичж, харч, ирж, авч, нааж, наач, тоолж* н. ч.

б). **в**. Эн залһлт үүлдвр шинкн өнгрсиг медүлнэ.
Үлгүрлхд: *умшв, бичв, келв, тоолв, одв* н. ч

в). **ла, лэ**. Эн залһлтс үүлдвр кезэнэ болад өнгрсиг медүлнэ. Үл г ү р л х д: *умшла, бичлэ, келлэ, одла, йовла* н. ч.

Ирх цаг. 1. Үлдврин ирх цаг чинрлгч үүлдврин цаг бүрдэгч **х** залһлтар дамжж бичгднэ, эндэн келхд, ирх цагин чинрлгч үүлдвр болна. Үл г ү р л х д: *ирх, умшх, бичх, тоолх, зурх*.

2. Ирх цагин алмацгч болн бодгч үүлдвр шишлн залһлтта
а). алмацгч үүлдврин залһлт—**вза, вэ** Үл г ү р л х д: *кевзэ, суувза, бичвзэ, келвзэ, умшвза*.

б). бодгч үүлдврин залһлт—**лта, лтэ**. Үл г ү р л х д: *ирлтэ, келлтэ, умшлта, суулта*.

§ 39. Үүлдврин хуврлт.

Хальмг келнэ үүлдвр нүүрэр хуврхлэрн, нег болн оln тоодан негдгч болн хойрдгч нүүрин чилгчс авна. Гурвдгч нүүрт шишлн нүүрин чилгчс уга. Түн деерэс гурвдгч нүр ямр нүр медүлгч угаһар бичгднэ.

Үүлдвр хуврсн цагт нүр орч нерн хасгдж, нүүрин чилгч болж, үүлдврт немгднэ.

Үүлдврин нүр чилгчс иим болна:

би гидг орч нернэс нег тооһин 1-гч нүүрт **в** чилгч болна.

чи " " " " 2-гч " **ч** " "

бидн " " олн " 1-гч " **вдн** " "

та " " " " 2-гч " **т** " "

Ямр чигн нег цагт бээх үүлдвриг нүүрэрнь хуврэхин кергт деер келгдсн чилгчс үүлдврт немэд йовхмн. Үл г ү р л х д: ода цаг: *Би умшжсанав. Чи умшжсанач. Тер умшжсана* н. ч.

Үүлдврин хуврлт таблиц дегтрин сүүлд онц өггдв.

Үүлдвриг бичлһнэ зокалин онцснь.

Ода цаг бүрдэлһнэ **жсана, чана** залһлт бичлһн деер эндү харна. Эндү харһшгон кергт медхнь:

а) **жсана, жэнэ** гидг залһлт бичлһн:

1. Чилгчдэн темдглгддго тодрха биш эгшгтэ үгмүдт бичгднэ. Үл г ү р л х д: *оржсана, мержжэнэ, хуржсана, сийгжжэнэ, көөжжэнэ, ээжжэнэ* н. ч.

2. Эгшг чилгчтэ үүлдврт бичгднэ. Үлгүрлхд: *суужана, көөжэнэ, ээжэнэ* н. ч.

б) *Чана, чэнэ* гидг чилгчс бичгдлһн:

1. Чилгчдэн тодрха биш эгшг уга *с, ш, в, р, г* хадврмудин хөөн бичгднэ. Үлгүрлхд: *сурчана, авчана, өгчэнэ, харчана, төгсчэнэ, босчана, соңсчана*.

Үүлдврин чилгчд бээх *с, ш, к, р, г*, хадврмуд тодрха биш эгшгтэ чигн, иим эгшг уга чигн болна.

Тодрха биш эгшг бээх угаһинь медхин төлө үүлдвриг зокалгч (побудительн) янзднь тэвхмн. Кемр үүлдвр эн янздан *ул* залһлт авхла, *жана, жэнэ* бичхмн, талдан залһлт авхла, үлгүрлхд: *н, х, чана, чэнэ* бичхмн. Үлгүрлхд: *ор-орул, оржана; нар-нарн, нарчана, бос-босх, босчана* н. ч. *Сурһульч сурһулян сурчана. Дава сурһульчас шин учебникинь суржана.*

Зэрмдэн деер келгдсн хадврмудин хөөн *жа, ча* хүвс тэвэд, тач келхмн. Кемржэн жа сонсгдсн цагт *жана-жэнэ* бичж болхмн, кемржэн *ча-чэ* сонсгдхла *чана-чэнэ* бичхмн. Үлгүрлхд: *босча-босчана, шав-шавжса, шавжсана*.

2. Чилгчдэн *д, т* хадврмудта зэрм үүлдвр өнгрсн цагтан эн хахврмудан гееж ормднь өнгрсн цаг бүрдэгч *ч* чилгч авна. Үлгүрлхд: *од-оч, наад-наач, тат-тач* н. ч.

Эн мет үүлдврэс *ана, энэ* (бээнэ) гидг чилгчс немгдж ода цагин үүлдвр бүрдэгднэ. Үлгүрлхд: *очана, наачана, тачана* н. ч. Үүлдврин цаг бүрдэгч цуг наадк чилгчстэ болхла, эн баг үүлдврин түрүн янзнь бичгднэ. Үлгүрлхд: *наадна, наадв, наадх, наадла* н. ч.

3. Чилгчдэн *в* хадврта үүлдвр өнгрсн цагин *в* чилгч анад, нүүрэр хүврсн цагтан, оln болн нег тооһин түрүн нүүрт дараһар нурвн *в* үзг ирлцүлшгоһин төлө, өнгрсн цаг медүлжэх *в* хадвриг *у* болн *ү* эгшгэр сольжахмн. Үлгүрлхд: *Би авув. Би йовув. Бидн авувдн. Мөрд тэвүвдн. Бидн хээс шавувдн* н. ч.

4. Хальмг келнэ үүлдвр нурһлж нег тооһар бичгднэ. Үүлдврин тонь нерлгчэр болн үүлдврт чилгч болжах орч нерэр медгднэ. Энүн деерэс үүлдврин оln то медүлгч *цха, цхэ* чилгчсиг бичх зокаль:

а) Оln то медүлгч нерлгч зэнгд уга болхла бичхмн. Үлгүрлхд: *Эдн балһс орла. Балһснд ирэд бууцхала. Мал хэрүлцхэлэ* н. ч.

б) Лавта оlinь батлж темдгхин төлө нерлгч бээвчн бичж болхмн. Үлгүрлхд: *Хургт эмтн үг келцхэлэ. Һээхүлд колхозникүд ирцхэлэ.*

Ямр нег үүлдвр лавта күцэгдсиг болн күцэгдхиг медүлхин төлө лавтулгч *чк* гидг залһлт үүлдврин сүүрт орж бичгднэ. Эн залһлт нурһлж өнгрсн болн ирх цагин үүлдврлэ олзлгднэ. Үлгүрлхд: *умшккв, биччкиж, зурчкла, умшккх, уучкв* н. ч.

§ 40. Келлһнэ наадк хүвс.

Чинрлгч үүлдвр болн немр үүлдвр бичхд эндү цөн болна. Эн келлһнэ хүвс тогтагч заллһтс медхлэ, бичх зокалнь күнд биш.

Чинрлгч үүлдвр, бээлһнэ нерн мет, киискврэр киискгднэ. Чинрлгч үүлдвр амр киисклһнэ янзар киискгдхлэрн, терүнэ багар, зокалднь багтж киискгднэ.

Чилгчдэн эгшгтэ үүлдврт немр үүлдвр тогтагч эгшгэр эклсн заллһт немгдсн цагт, түүнэ өмн ниилүлгч **h** хадвр бичгднэ: *ке-кеһэд, су-сууһад* н. ч.

Ниилүлгч чинртэ немр үүлдвр **ж, ч** заллһт бичсн цагт, **жана, чана** чилгчтэ үүлдвр бичлһн мет, эндү харна. Кезэ **ж** бичгдхиг, кезэ **ч** бичгдхиг деер келгдсн **жана, чана** заллһт бичлһнэ зокалар хардвр авч бичхмн.

2. **Нареч.** Шишлң наречэс нань тогтагдсн нареч бас бээнэ. Үлгүрлхд: *сээнэр, мууһар, кееһар* н. ч.

Ямр нег нернэс төргч боли бүрдэгч киискврэр дамжж нареч бас тогтагдна. Үлгүрлхд: *көвүн-э-һар-көвүнэһэр, ахинэһэр, минихэр, чинихэр* н. ч.

Эн янз нареч тогталһн деер йилһхнь: кемр нареч талин келнэс орсн **ск, ческ** заллһтта чинрлгч үгэс тогтхла, бүрдэгч киискарин **эр, ар** чилгч авна. Үлгүрлхд: героическэр, большевистскэр, геройскэр н. ч. Наад бишт, кемр эн **ск, ческ** заллһт уга болхла, төргч боли бүрдэгч киискврин чилгчсэр дамжж бүрдэгднэ. Үлгүрлхд: *большевикинэр, геройинэр, советинэр* н. ч.

Хальмг келнэ нареч (орм боли цаг заагч) зэрм киискврэр хүврнэ. Эн келгдсн баг наречс төргч, өггч, харгч боли тулгч киискврэр киискгднэ. Үлгүрлхд: *кезэнэ, кезэд, кезэхэс, кезэхүр, хамаһас, хамаһур* н. ч.

§ 41. Бурушагч хүвс.

Хальмг келнд **уга, биш, эс, ш бичэ** гидг бурушагч хүвс бээнэ. Эн хүвс орлцулж бурушагч чинртэ зэңгс бүрдэнэвдн. Бурушагч хүвсин олзлгдлһнь:

Бурушагч уга. Эн хүв бурушагч үгтәһән нег һазр бичгдхлэрн **го** гиж хасгдна, үгэс салу-салу олзлгдхларн, тер кевтән бичгднэ.

2. Ямр нег юмн уга болхла, бүтәглл уга бээхлэ бичгднэ. Эн хүв нурһлж бээлһнэ нернэ, чинрлгч үүлдврин, немр үүлдврин хөөн бичгднэ.

а) **Бээлһнэ нерн.** Бээлһнэ нернлэ **уга** гидг бурушагч хүв хасгдл уга бичгднэ.

Үлгүрлхд: *күн уга; гер уга;*
мөрн уга; ноха уга;
һаха уга; усн уга н. ч.

Цуг киисклһнэ өггч киискврт **уга** хув оньдин бичгднэ:
герт уга, гертнь уга, гертэнь уга, көвүнэд уга н. ч.

б) Чинрлгч үүлдвр. Чинрлгч үүлдврлэ эн хув салу чигн,
нег һазр чигн бичгднэ. Үлгүрлхд:

Залһлт: **сн**. Эн залһлтла салу бичгднэ.
Бичсн уга. Келсн уга. Ирсн уга.
Тоолсн уга. Серсн уга.

дг. Эн залһлтла нурһлж нег һазр бичгднэ.
суудг уга—суудго;
келдг уга—келдго.

Бурушагч **уга** хув **дг** залһлтта чинрлгч үүлдврт немгдхлэ,
нег **г** бичгднэ: *ирдг го—ирдго.*

а, э. Эн залһлтла нег һазр бичгднэ.
сууһаго, келэго,
бичэго, ирэго.

х. Эн залһлтла салу чигн, нег һазр чигн бичгднэ.
ирх уга—ирхго
келх уга—келхго
суух уга—суухго.

Немр үүлдвр. Хувагч немр үүлдврлэ (**ад, эд**) салу бичгднэ:
келэд уга, умшад уга.

Бурушагч **ш** закгч үүлдврин сүүрт бичгдхлэ, бурушагч
уга бас хасгдж нег һазр бичгднэ:

суужс уга, ирш уга—суушго, иршго;
келш уга, бичш уга—келшго, бичшго.

Бурушагч биш. Ямр нег юмн бишинь медүлхин төлэ эн
хув олзлгдна. Эн хув нурһлж бээлһнэ нернлэ, чинрлгч,
тоолгч, орч нердлэ бичгднэ.

л) Бээлһнэ нерн: *мөрн биш, үкр биш, шүлг биш, цаасн*
биш, инэдн биш;

б) Чинрлгч, тоолгч орч нерд: *хар биш, цаһан биш, сэн*
биш, хойр биш, зун биш, арвн биш, мини биш, мана биш,
эднэ биш.

в) Келһнэ наадк хувс. Зөрүд чинртэ зэнг бүрдэхлэ, деер
келгдсн нерд мет, цуг наадк келһнэ хувслэ бичгднэ. Үлгү-
рлхд: *мөрн биш, темэн; хар биш, цаһан; мини биш, чини;*
хойр биш, һурвн.

Деер келгдсн келһнэ хувслэ.

Наречлэ: хол биш, өөрхн; тенд биш, энд н. ч.

Үүлдврлэ: таагч, бодгч *лта-лтэ* гидг залһлтта үүлдврин
хөөн *биш* гидг хув *вш* гиж бас бичгднэ. Үлгүрлхд: *ирлтэ биш-*
ирлтэвш, келлтэ биш—келлтэвш.

Чинрлгч үүлдврлэ: *тарах биш, хурах күн; уурлжах биш,*
аздлжах; суусн биш, кевтсн.

Киискгддг цуг келлһнэ хүвсин төргч киискврт **биш** гидг хүв керглгднэ. *Украин биш, суусна биш, мини биш.*

Немр үүлдврлэ: *цокад биш, келэд;*
келжэ биш, бичжэ;

Бурушагч ш. Эн бурушагч хүв ирх цагин чинрлгч үүлдврлэ нег һазр бичгднэ. Үл г ү р л х д: *ирхи, уухи, тоолхи, иржэхши, келжэхши, дурлжахи, келжэхшич, келжэхшит* н. ч.

Бурушагч **уга, биш, ш** хүвс үүлдврин түрүн нүүрт бий орч нернлэ бичгдхлэрн, эрк биш ардан нүүрин чилгчс авна. Үл г ү р л х д: *Би ирх угав. Би ирхгов. Бидн ирхговдн. Би бишв, бидн бишвдн, чи бишч, та угат; та бишт. Би ирхшив. Бидн танаһур одхшивдн* н. ч.

Бурушагч сүүртэ чинрлгч үүлдврин хөөн негдгч нүүрин чилгч немгдхлэ, хоорнднь эгшг **и** ирлцнэ: *Би тоолхшив. Бидн йовхшивдн. Бидн бичжэхшивдн. Би келжэхшив.*

Бурушагч эс. Эн хүв бурушагч үгиннь өмн болн ард бичгднэ.

1. Үүлдврлэ, чинрлгч үүлдврлэ, немр үүлдврлэ эн хүв өмн бийднь бичгднэ. Үл г ү р л х д: *юцгад эс сууна. Эс ирнэ. Эс суужэ. Эс суув. Эс сууги. Эс медгч. Эс келдг; эс умшдг; эс суусн; эс ирсн; эс суух, эс йовх; эс ирэд бээв; эс медэд бээв; эс келэд бээв.*

2. Бээлһнэ, чинрлгч, тоолгч, орч нердлэ болн наречлэ **эс** гисн хүв олзлгдхларн, эн нердин ард, сургч чинр өгүлж бичгднэ. Үл г ү р л х д: *Мөрн эсий. Бор эсий. Хойр эсий. Мини эсий. Эндр эсий?* н. ч.

Бурушагч бичэ. Закгч үүлдврлэ **бичэ** гидг бурушагч хүв бичгднэ. Эн хүв закгч үүлдврин өмн бичгднэ. Үл г ү р л х д:
Бичэ ир, бичэ су, бичэ уми,
бичэ цок, бичэ тасл, бичэ альвл.

§ 42. Олн то.

Эврэ болн талин келнэс орсн үгмүд олн то тогтагч **д, с, муд-мүд, уд-үд, чуд-чүд, нр** залһлтс авч, олн тоодан хүв-рнэ. Эн залһлтс бичлһнэ зокальн.

Олн тооһин залһлт.

Эврэ болн талин келнэс орсн чилгчдэн **н** хадврта үгмүдт бичгднэ. (Нег тооһин зэрм киискврт болн олн тоодан чилгч **н** хадвран геедг үгмүдт). Үл г ү р л х д: *мөрн-мөрд, темэд, хотд, хөд, чабан-чабад, вагон-вагод, члед, аэроплад, райод эскад-род, машин-машид* н. ч.

Темдг: Эн зокалас онцржахнь: *юмд, элтд биш, юмс, элтс,*

2. Олн тооһин с залһлт.

а) Чилгчдэн эгшгтэ үгмүд олн тоодан с залһлт авна. Үлгүрлхд: *така-такас, хахас, цөс, зос, бүрүс, маля-маляс, керэс, пальто-пальтос, кашнес, плитас, статьяс* н. ч.

б) Чилгч **н** үзгэн ямаран чигн киискврт геедго үгмүд бас с залһлт авна. Үлгүрлхд: *бахн-бахнс, күрнс, батхнс, термин-терминс* н. ч.

Темдг: Чилгч **н** хадврн геедрлтиг бүрдэгч, гемнгч, хамсулгч киискврэр медж болхмн: *мөрн-мөрэр, носар, болв бахнар, терминэр* н. ч.

в) Күүкд кү медүлжэх талин келнэс орсн үгмүд олн тоодан с залһлт авна. Үлгүрлхд: *пионерк-пионеркс, комсомолкс, парашютисткс, трактористкс, делегаткс, коммунисткс, ударниц-ударницс, колхозницс, общественницс, фельдшерницс, летчицс, мастерицс; ткачих-ткачихс, портнихс, медичк-медичкс, историчкс, кассирш-кассршс, корректоршс* н. ч.

г) Эврэ болн талин келнэс орсн чилгчдэн **д, с, л, р, ш, й, ж** биш цуг наадк хадврар чилсн үгмүдт бичгчднэ. Үлгүрлхд: *бомбс, клубс, савс, товс, дөөвс, бекс, эркс, лавкс, бочкс, ишкс, рамкс, багцс, чилгчс, товчс, шүүнчс, чернильницс, шалһс, тулһс, шкафс, обкомс, ээмс, микроскопс, тарифс, границс, республикс, этажеркс, партс, аратс, тагтс, уутс, цехс, стихс, халхс, алхс, тахс, чеежс, көгөжс, күжс, хажс, рошс, училишс, терзс, күрзс* н. ч.

3. Олн тооһин мүд-мүд залһлт.

1. Чилгчдэн **д, р, л, с, ш, й, ж** хадврта үгмүдт бичгчднэ. Үлгүрлхд: *эдмүд, отрядмүд, бригадмүд, нөкдмүд, тетрадьмүд, табельмүд, арлмүд, хамүдмүд, хадмүд, садмүд, үлдмүд, дермүд, хармүд, цармүд, сеермүд, үкрмүд, басмүд, оньсмүд, кевсмүд, матросмүд, һалмүд, уулмүд, столмүд, карандашмүд, хошмүд, тевшмүд, героймүд, аллеямүд, трамваймүд, статуймүд, музеймүд, гаражмүд, этажмүд, монтажмүд* н. ч.

2. Чилгчдэн жөөлн хадврта үгмүд нурһлж **мүд-мүд** авна. Үлгүрлхд: *тетрадьмүд, двигательмүд, табельмүд, панельмүд, һахульмүд, тольмүд.*

Темдг: *тууль, зать* мет болн талин келнэс орсн чилгчдэн **нь, г** хадврта үгмүд олн тоодан нурһлж с залһлт авна: *баньс, конюшньс, округс, митингс.*

3. Ямр нег келн эмтнэ нерд, зэрм зер-зевин, эмтнэ юмна, мал аһрусна нерд медүлжэх үгмүдт бас нурһлж **мүд-мүд** залһлт бичгчднэ. Үлгүрлхд: а) *туркменмүд, хантмүд, латышмүд, грузинмүд, финнмүд, карельмүд, молдаванмүд, болв звенкс,*

б) *сукмүд, цанмүд, самолётмүд, лыжмүд,* болв алхс.

в) *бухмүд, хуцмүд, занмүд, чонмүд.*

4. Олн тооһин уд-үд, гүд-гүд залһлт.

1. Чилгчдэн **г, ң** хадврта үгмүдт бичгднэ. Үлгүрлхд: *иньг-иньгүд, үзгүд, худгүд, зургүд, белгүд, ширдгүд, бичгүд, донжгүд, майгүд, аңгүд, арслңгүд, сөңгүд, савңгүд* н. ч.

Темдг: бүркэтэ нег ниилвртэ үгмүд олн тоодан *муд-мүд* авна: *туг-мүд, сегмүд, үгмүд*.

2. Үүлдэчнриг медүлжэх чилгчдэн **к** хадврта үгмүдт бичгднэ. Үлгүрлхд: *колхозникүд, механикүд, пограничникүд, ударникүд*.

5. Олн тооһин чуд-чүд залһлт.

Чинрлгч нердэс кү темдглгч бээлһнэ нерд бүрдэжэх үгмүдт бичгднэ. Үлгүрлхд: *бах-бахчуд, сэн-сээчүд, харчуд, улачуд, цаһачуд, икчүд*, болв *бичкн-бичкдүд*.

6. Олн тооһин **нр** залһлт.

Күн төрлтиг, үүлдэчнриг медүлжэх үгмүдт бичгднэ. Үлгүрлхд: *ах-ахнр, ээжнр, эгчнр, дүүнр, эцгнр, багшнр, адучнр, малчнр, көдлмишчнр, депутатнр, республиканецнр, ленинецнр, африканецнр* н. ч.

Темдг: 1. Кемр нердин олинь медүлжэх тоолгч нерн бээхлэ, тер нерд нурһлж нег тооһар бичгднэ: *хойр дегтр, долан мөрн, зун машин*, болв кемр олинь медүлгч нареч бичгдхлэ, нерд олн тоод бас бичгднэ. Үлгүрлхд: *дала багшнр, кесг сурһульчнр; дала машинд, олн туһлмүд* н. ч.

ҮГ КИЙСКЛҮНЭ БОЛН
ҮГ ХҮВРЭЛҮНЭ ТАБЛИЦС

НЕГДГЧ КИИСКВРТ

ХОЙРДГЧ

Киисквр	Н чилгчтэ үгмүд		Чилгчдэн цугнаадк		
	Чилгч <i>н</i> өм- нэн хадврта	Чилгч <i>н</i> өм- нэн эгшгтэ	Чилгчснь хадвр	Ахр эгш- гтэ <i>н</i>	ң чилгчтэ
	<i>носн, мөсн</i>	<i>яман темэн</i>	<i>һар гер</i>	<i>бахн күрн</i>	<i>ан сөн</i>
Нер.					
Т.	<i>а э</i>	<i>а э</i>	<i>ин</i>	<i>ин</i>	<i>гин</i>
Ө.	<i>д</i>	<i>д</i>	<i>д, т</i>	<i>д</i>	<i>д</i>
Г.	<i>иг</i>	<i>г</i>	<i>иг</i>	<i>иг</i>	<i>гиг</i>
Б.	<i>-ар -эр</i>	<i>-һар -һэр</i>	<i>ар эр</i>	<i>ар эр</i>	<i>гар гэр</i>
Н.	<i>ла лэ</i>	<i>ла лэ</i>	<i>ла лэ</i>	<i>ла лэ</i>	<i>ла лэ</i>
Х.	<i>-та -тэ</i>	<i>-та -тэ</i>	<i>та тэ</i>	<i>та тэ</i>	<i>та тэ</i>
Һар.	<i>ас эс</i>	<i>ас эс</i>	<i>ас эс</i>	<i>ас эс</i>	<i>гас гэс</i>
З.	<i>ур үр</i>	<i>ур үр</i>	<i>ур үр</i>	<i>ур үр</i>	<i>гур гүр</i>

Нер.	<i>д</i>	<i>муд мүд</i>	<i>с</i>	<i>гуд гүд</i>
Т.	<i>дин</i>	<i>мудин мүдин</i>	<i>син</i>	<i>гудин гүдин</i>
Ө.	<i>дт</i>	<i>мудт мүдт</i>	<i>ст</i>	<i>гудт гүдт</i>
Г.	<i>диг</i>	<i>мудиг мүдиг</i>	<i>сиг</i>	<i>гудиг гүдиг</i>
Б.	<i>-дар -дэр</i>	<i>мудар мүдэр</i>	<i>сар сэр</i>	<i>гудар гүдэр</i>
Н.	<i>-дла -длэ</i>	<i>мудла мүдлэ</i>	<i>сла слэ</i>	<i>гудла гүдлэ</i>
Х.	<i>-дта -дтэ</i>	<i>мудта мүдтэ</i>	<i>ста стэ</i>	<i>гудта гүдтэ</i>
Һ.	<i>-дас -дэс</i>	<i>мудас мүдэс</i>	<i>сас сэс</i>	<i>гудас гүдэс</i>
З.	<i>-дур -дүр</i>	<i>мудур мүдүр</i>	<i>сур сүр</i>	<i>гудур гүдүр</i>

1-гч киисклһн

2-гч

1 Зэрм киискврт чилгч *н* хадвран геедг, төргчд *а, э* чилгч авдг үгмүд орна.

2. Чилгч *н* гемнгч, бүрдэгч хамсулгч болн оln тооһин цуг киискврт геедриэ.

3. Чилгч *н* хадврин өмн эгшг бээхлэ бүрдэгч киисквр *н* авна.

4. Чилгч *н* хадвр өмнэн хадврта болхла гемнгч киискврт *иг* чилгч авна.

5. Оln тоодан *д* залһлт авна.

1. Цуг наадк хадврмудар, түн дотр чилгч *н* хадвран геедго үгмүд, чилгчдэн *ь, й* үгмүд авна.

2. Хойрас үлү ниилвртэ *ин, нь* чилгчтэ үгмүд төргчдэн *э* авна.

3. Чилгчдэн эгшг *ң, ь, й* болн *с, ш* бишэс наадк хадврмудта үгмүд өггчдэн *д* авна. Әмтин ахр эгшг уга *р, рь, г,* хадврмудта үгмүд өггчдэн *т* авна.

КИИСКЛЪН			ЊУРВДГЧ КИИСКЛЪН			
хадврта үгмүд			Эгшг чилгчтэ үгмүд			
чилгчдэн ь	<i>ий</i> өмнөн с. <i>д, з, т, л</i>	чилгчинь <i>нь</i> хойрас үлү ниилвртэ	хойр үлү ниилвртэ		нег ниилвртэ	
<i>тетрадь лагерь</i>	<i>орудь сессий</i>	<i>совещань учреждень</i>	<i>ноха дөрэ</i>		<i>зо</i>	<i>сү</i>
<i>ин</i>	<i>ин</i>	<i>э</i>	<i>н</i>		<i>. һин</i>	
<i>ьд</i>	<i>ьд</i>	<i>ьд</i>	<i>д</i>		<i>. д</i>	
<i>иг</i>	<i>иг</i>	<i>иг</i>	<i>г</i>		<i>. г</i>	
<i>яр эр</i>	<i>яр эр</i>	<i>яр эр</i>	<i>һар һэр</i>	<i>. һар . һэр</i>		
<i>ьла ьлэ</i>	<i>ьла ьлэ</i>	<i>ьла ьлэ</i>	<i>ла лэ</i>	<i>. ла . лэ</i>		
<i>ьта ьтэ</i>	<i>ьта ьтэ</i>	<i>ьта ьтэ</i>	<i>та тэ</i>	<i>. та . тэ</i>		
<i>яс эс</i>	<i>яс эс</i>	<i>яс эс</i>	<i>һас һэс</i>	<i>. һас . һэс</i>		
<i>юр үр</i>	<i>юр үр</i>	<i>юр үс</i>	<i>һур һүр</i>	<i>. һур . һүр</i>		
<i>ьмуд ьмүд</i>		<i>ьс</i>	<i>с</i>			
<i>ьмудин ьмүдин</i>		<i>ьсин</i>	<i>. син</i>			
<i>ьмудт ьмүдт</i>		<i>ьст</i>	<i>. ст</i>			
<i>ьмудиг ьмүдиг</i>		<i>ьсиг</i>	<i>. сиг</i>			
<i>ьмудар ьмүдэр</i>	<i>ьсар</i>	<i>ьсэр</i>	<i>сар</i>	<i>. сэр</i>		
<i>ьмудла ьмүдлэ</i>	<i>ьсла</i>	<i>ьслэ</i>	<i>сла</i>	<i>. слэ</i>		
<i>ьмудта ьмүдтэ</i>	<i>ьста</i>	<i>ьстэ</i>	<i>ста</i>	<i>. стэ</i>		
<i>ьмудас ьмүдэс</i>	<i>ьсас</i>	<i>ьсэс</i>	<i>сас</i>	<i>. сэс</i>		
<i>ьмудур ьмүдүр</i>	<i>ьсур</i>	<i>ьсүр</i>	<i>сур</i>	<i>. сүр</i>		
киисклһн			3-гч киисклһн			
4. Гемнгч киисквртән иг авна.			1. Эгшг чилгчтэ үгмүд киискгднэ, төргчдән <i>ч</i> , өггчдән <i>д</i> , гемнгчдән <i>г</i> авна.			
5. Бүрдэгч, һаргч, залгч, нег ниилвртэ үгмүд өггч, ниилүлгч, хамсулгч болн олн тоонин цуг киискврт ь авна.			2. Бүрдэгч, һаргч, залгч иег ниилвртэ үгмүдин төргчд ниилүлгч һ авна.			
6. Чилгчдән н хадврта үгмүд төргч, гемнгч, һаргч, залгч болн цуг олн тоонин киискврнн өмн г авна.			Темдг: 1. Нег ниилвртэ үгмүд цуг киизн киискврт удан эгшг авна. 2. Геедрдго <i>н</i> татасар (-) темдгягдв.			

ДАВХР КИЙСКЛҮНЭ ТАБЛИЦ

Кийскврт	СҮҮРНЬ-ТӨРГЧ КИЙСКВР				СҮҮРНЬ-ХАМСУЛГЧ
	Зөрдөн геедраг н	Наадк хадврмуд, ь	Эгшг чилгчстө		
	<i>һалуң</i> <i>көвүн</i>	<i>ах</i> <i>эк</i>	<i>залу</i>	<i>бүрү</i>	Цуг наадк чилгчстөд <i>көвүн</i> <i>зад</i> <i>эк</i>
Нерэдгч	<i>а</i>	<i>ин</i>	<i>н</i>	<i>-тэ</i>	<i>та</i> <i>тэ</i>
Төргч	<i>эд</i>	<i>инэд</i>	<i>нд</i>	<i>-тэд</i>	<i>тад</i> <i>тэд</i>
Өггч	<i>эг</i>	<i>инэг</i>	<i>наг</i>	<i>тэг</i>	<i>таг</i> <i>тэг</i>
Гемнч	<i>аһар</i>	<i>инәһәр</i>	<i>наһар</i>	<i>-тәһәр</i>	<i>таһар</i> <i>тәһәр</i>
Бүрдөгч	<i>ала</i>	<i>инәлә</i>	<i>нала</i>	<i>тәлә</i>	<i>тала</i> <i>тәлә</i>
Нийлүлгч	<i>атә</i>	<i>инәтә</i>	<i>ната</i>	<i>-тәтә</i>	<i>тата</i> <i>тәтә</i>
Хамсулгч	<i>аһас</i>	<i>инәһәс</i>	<i>наһас</i>	<i>-тәһәс</i>	<i>таһас</i> <i>тәһәс</i>
Һаргч	<i>аһур</i>	<i>инәһүр</i>	<i>наһур</i>	<i>-тәһүр</i>	<i>таһур</i> <i>тәһүр</i>
Залгч					

1. Давхр кийсклнн төргч, өггч, хамсулгч кийскврнн сүүрәс бүрднә.

2. Төргч, хамсулгч кийскврнн сүүрәс цуг кийсквр бүрдөгднә, өггч кийскврнн сүүрәс һанцхи һаргч кийсквр бүрдөгднә. Үлгүрлхд: *гартас, тэндәс, эндәс*.

3. Давхр кийсклн бүрдәхин төлө амр кийсклннә төргч, хамсулгч кийскврнн чилгчс деер йнрин кийскврнн чилгчс немхин.

Үлгүрлхд: *куускнә + д, ахин + д, залута + д* н. ч. Эн цагт төргч кийсквртән эгшгтө үгмүд болн хамсулгч кийскврт бәэх үгмүд кийсклнн деер негдүлгч *һ* бүрдөгч, һаргч, залгч кийскврт авна.

4. *н* биш цуг наадк хадврмудас болн эгшг чилгчстө үгмүдәс хойр биш, һурь давхрлен кийскврнн чилгчстөһәр үтиг кийскж болна. Үлгүрлхд: *ахинәг, залунад* н. ч.

ЭВРЭ КИЙСКЛЫНЭ ТАБЛИЦ

Кийсквр	НЕГДГЧ КИЙСКЛЫН		ХОЙРДГЧ КИЙСКЛЫН			БҮРВДГЧ КИЙСКЛЫН			
	И чилгчэн зэрмдэн гедг үгмүд		Хадвр чилгчстэ үгмүд			Эгшг чилгчтэ үгмүд			
	Һосн күүжн	Яман көвүн	Һар	эк	аң	сөң	тетрадь учреждень		
Нерэдгч	дан	дэн	тан	дэн	дан	дэн	дэн	дан	дэн
Төргч	-ан	-һэн	ан	эн	ган	гэн	һэн	һан	һэн
Өггч	арн	һэрн	арн	эрн	гарн	гэрн	һэрн	һарн	һэрн
Гемнгч	ларн	лэрн	ларн	лэрн	ларн	лэрн	ларн	ларн	лэрн
Бүрдэгч	-таһан	-тәһэн	таһан	тәһэн	таһан	тәһэн	таһан	таһан	тәһэн
Һийдүлгч	асн	эсн	асн	эсн	гасн	гэсн	һасн	һасн	һэсн
Хамсулгч	урн	үрн	урн	үрн	гурн	гүрн	һурн	һурн	һүрн
Һаргч									
Залгч									

1. Амр кийсклнэ өггч кийскврн **ам**, **ән** чилгчс немгдж эврэ кийсклнэ өггч кийсквр бүрдэнэ.

2. Гемнгч кийскврн бүрдэлн:

а) Амр кийсклнэ гемнгч кийскврт **ан**, **ән** чилгчс немгднэ. Эн цагт амр кийсклнэ гемнгч кийскврн **г** хадвр **и** хадврт тохрна. Үлгүрлхд: экһиэн, ноһан, сөңиһэн күрнйһэн, затйһэн и. ч.

б) Хадврар чилсн үг болхла, нурһаж **ан**, **ән** хувс үгин сүүрт негдгдж бүрднэ. Үлгүрлхд: экән, ахан, герән и. ч.

Эн цагт, кемр ээрм кийскврт геедрг **и** хадврта үг болхла, **и**-үзгиннэ өмн хадврта үгмүдт **и** чилгчинь хайлуж негднэ, өмннэ эгшг болхла **и** чилгчин ормд **и** авна. Үлгүрлхд: күүки-күүкөн, көвүн-көвүнэн и. ч.

3. Бүрдэгч, һаргч, залгч кийсквр амр кийсклнэ эн кийскврн чилгчс деер **и** хув немггж бүрдэгднэ,

4. Нийдүлгч кийсквр амр кийсклнэ эн кийскврн чилгч деер **рн**, эс гиж **һан**, **һән** чилгчс немггж бүрдэгднэ.

а) һосларн, һарларн, тетрадьларн, ноһаларн и. ч.

б) һоснаһан, һарлаһан, тетрадьлаһан, ноһалаһан и. ч.

5. Хамсулгч кийсквр амр кийсклнэ эн кийскврн чилгчс деер **һан**, **һән** хувс немггж бүрдэгднэ. Үлгүрлхд:

ноһаһан.

ОРЧ НЕР КНИСКЛЫНЭ ТАБЛИЦ

Книсквр	Нур орч нерд		Заагч орч нерн		Сурги орч нерн
	1-гч нур	2-гч нур	эн	тер	
	би	чи			кен
Нер.	би	чи	эн	тер	кен
Т.	минн	чинн	эүнэ	терүнэ	кенэ
Ө.	ванд	чанд	үүнд	терүнд	кенд
Г.	намаг, нама	чамаг, чама	үүг	терүг	кениг
Б.	нанар	чамар	үүгэр	терүгэр	кенир
Н.	нанла	чамла	үүнлэ	терүнлэ	кенилэ
Х.	нанта	чамта	үүнтэ	терүнтэ	кенитэ
Һар.	нанас	чамас	үүнэс	терүнэс	кениэс
З.	нанур	чамур	үүнур	терүнур	кенур
Нер.	та	та	эдн	медн	
Т.	манн	танн	эднэ	меднэ	
Ө.	манд	чанд	эднд	меднд	
Г.	маниг	чаниг	эдниг	медниг	
Б.	манар	чанар	эднэр	меднэр	
Н.	манла	чанла	эднлэ	меднлэ	
Х.	манта	чанта	эднтэ	меднтэ	
Һар.	манас	чанас	эднэс	меднэс	
З.	манур	чанур	эднур	меднур	

Кинсквр	Сургч орч нерн		Цээлгч орч нерн				Эврэ орч нерн	
	альк	кедү	болн	хамг	цуг	цунар	эврэ	ээрм
Пер.	альк	кедү	болн	хамг	цуг	цунар	эврэ	ээрм
Т.	алькин	кедун	болнна	хамгин	цугин	цунаран	эврэн	ээрмин
Ө.	алькд	кедүд	болнд	хамгт	цугт	цунарад	эврэд	ээрмд
Г.	алькиг	кедүг	болнниг	хамгинг	цугиг	цунараг	эврэг	ээрмиг
Б.	алькар	кедүһәр	болһнар	хамгар	цугар	цунараһар	эврәһәр	ээрмәр
Н.	алькла	кедүлә	болһлла	хамгла	цугла	цунаралла	эврәллә	ээрмлә
Х.	алькта	кедүтә	болһнта	хамгта	цугта	цунаратта	эврәттә	ээрмттә
Һәр.	алькас	кедүһәс	болһһнас	хамгәс	цугәс	цунараһәс	эврәһәс	ээрмәс
З.	алькур	кедүһур	болһһнур	хамгәур	цугәур	цунараһур	эврәһур	ээрмүр
Пер.	алькс	кедүд					эврәс	ээрмс
Т.	альксин	кедүдин					эврәсин	ээрмсин
Ө.	алькст	кедүст					эврәст	ээрмст
Г.	альксиг	кедүдиг					эврәсиг	ээрмсиг
Б.	альксар	кедүдәр					эврәсәр	ээрмсәр
Н.	альксла	кедүдлә					эврәслә	ээрмслә
Х.	алькста	кедүдтә					эврәстә	ээрмстә
Һәр.	алькәс	кедүдәс					эврәсәс	ээрмсәс
З.	альксур	кедүдүр					эврәсүр	ээрмсүр

	Цагмуд	Өдгэ цаг		Өнгрсн	
	Ямр цаг	1-гч	2-гч	1-гч	2-гч
ТО	Заллэлтс	-жсана-чана -жсэнд-чэндэ	-на -нэ	-ла -лэ	-ч -жс
	янзс	нарчана бичжсэнэ	умшина бичнэ	умшила бичлэ	нарч бичжс
НЭГ ТО	би	нарчанав	умшинав	умшилав	нарчв
		бичжсэнэв	бичнэв	бичлэв	бичжсв
	чи	нарчанач	умшинач	умшилач	нарчч
бичжсэнэч		оичнэч	бичлэч	бичжсч	
эн (тер)	карчана	умшина	умшила	гарч	
	бичжсэнэ	бичнэ	бичлэ	бичжс	
ОЛН ТО	бидн	нарчанавдн	умшинавдн	умшилавдн	нарчвдн
		бичжсэнэвдн	бичнэвдн	бичлэвдн	бичжсвдн
	та	нарчанаг	умшинаг	умшилаг	нарчг
		бичжсэнэг	бичнэг	бичлэг	бичжсг
	эдн (тедн)	нарчана	умшина	умшила	нарч
	бичжсэнэ	бичнэ	бичлэ	бичжс	

ТАБЛИЦ

цаг	Ирх цаг (чинрлгч үүлдвр)	Темдг:		
		Лавтрагч явз: чк ирх цаг	Хадвр в чилгчтэ үүлдвр өнгрсн цагтан	
3-гч				
-в	-х	чк ~~ла~~ -чк ~~лэ~~ , чк ~~ж~~ , чк ~~в~~	чкх	чилгчтэ үүлдвр
умшв бичв	умшх бичх	умшчк ~~ла~~ биччк ~~лэ~~	умшчкх биччкх	ав-авв тэв-тэвв
умшвв бичвв	умшхх бичхх	умшчк ~~лав~~ биччк ~~лэв~~	умшчкхх биччкхх	авв тэвв
умшвч бичвч	умшхч бичхч	умшчк ~~лач~~ биччк ~~лэч~~	умшчкхч биччкхч	аввч тэввч
умшв бичв	умшх бичх	умшчк ~~ла~~ биччк ~~лэ~~	умшчкх биччкх	авв тэвв
умшввдн бичввдн	умшхвдн бичхвдн	умшчк ~~лавдн~~ биччк ~~лэвдн~~	умшчкхвдн биччкхвдн	аввдн тэввдн
умшввт бичввт	умшхвт бичхвт	умшчк ~~лат~~ биччк ~~лэт~~	умшчкхвт биччкхвт	авввт тэвввт
умшв бичв	умшх бичх	умшчк ~~ла~~ биччк ~~лэ~~	умшчкх биччкх	аввдн тэввдн

БИЙ КИИСКЛҮНЭ ТАБЛИЦ

Киевэр	1-гч үүрүн				2-гч үүрүн														
	м				чн														
	hosн	темэн	гер	ноха	зо	hosн	темэн	гер	ноха	зо									
Нер.	м	эм	дм	им	эрм	лэм	тэм	эсм	урм	м	ним	днм	инм	эрм	лэм	тэм	эсм	урм	
Т.	ам	эмд	дмд	имд	эрмд	лэмд	тэмд	эсмд	урмд	мд	нимд	днд	инд	эрд	лэмд	тэмд	эсмд	урмд	
Ө.	дм	дмд	дмдд	дмддд	дмдддд	дмддддд	дмдддддд	дмддддддд	дмдддддддд	дмд	дмдд	дмддд	дмдддд	дмддддд	дмдддддд	дмддддддд	дмдддддддд	дмддддддддд	дмдддддддддд
Г.	им	имд	имдд	имддд	имдддд	имддддд	имдддддд	имддддддд	имдддддддд	им	имд	имдд	имддд	имдддд	имддддд	имдддддд	имддддддд	имдддддддд	имддддддддд
Б.	арм	армд	армдд	армддд	армдддд	армддддд	армдддддд	армддддддд	армдддддддд	арм	армд	армдд	армддд	армдддд	армддддд	армдддддд	армддддддд	армдддддддд	армддддддддд
Н.	лам	ламд	ламдд	ламддд	ламдддд	ламддддд	ламдддддд	ламддддддд	ламдддддддд	лам	ламд	ламдд	ламддд	ламдддд	ламддддд	ламдддддд	ламддддддд	ламдддддддд	ламддддддддд
Х.	там	тамд	тамдд	тамддд	тамдддд	тамддддд	тамдддддд	тамддддддд	тамдддддддд	там	тамд	тамдд	тамддд	тамдддд	тамддддд	тамдддддд	тамддддддд	тамдддддддд	тамддддддддд
Һар.	асм	асмд	асмдд	асмддд	асмдддд	асмддддд	асмдддддд	асмддддддд	асмдддддддд	асм	асмд	асмдд	асмддд	асмдддд	асмддддд	асмдддддд	асмддддддд	асмдддддддд	асмддддддддд
З.	урм	урмд	урмдд	урмддд	урмдддд	урмддддд	урмдддддд	урмддддддд	урмдддддддд	урм	урмд	урмдд	урмддд	урмдддд	урмддддд	урмдддддд	урмддддддд	урмдддддддд	урмддддддддд

Киевэр	1-гч үүрүн				2-гч үүрүн				3-гч үүрүн									
	мдн				тн				ь, н									
	hosн	темэн	гер	ноха	зо	hosн	темэн	гер	ноха	зо	hosн	темэн	гер	ноха	зо			
Нер.	мдн	эмдн	дмдн	имдн	эрмдн	лэмдн	тэмдн	эсмдн	урмдн	мдн	нимдн	дндн	индн	эрдн	лэмдн	тэмдн	эсмдн	урмдн
Т.	амдн	эмднд	дмднд	имднд	эрмднд	лэмднд	тэмднд	эсмднд	урмднд	мднд	нимднд	днднд	инднд	эрднд	лэмднд	тэмднд	эсмднд	урмднд
Ө.	дмдн	дмднд	дмдндд	дмднддд	дмдндддд	дмднддддд	дмдндддддд	дмднддддддд	дмдндддддддд	дмдн	дмднд	дмдндд	дмднддд	дмдндддд	дмднддддд	дмдндддддд	дмднддддддд	дмдндддддддд
Г.	имдн	имднд	имдндд	имднддд	имдндддд	имднддддд	имдндддддд	имднддддддд	имдндддддддд	имдн	имднд	имдндд	имднддд	имдндддд	имднддддд	имдндддддд	имднддддддд	имдндддддддд
Б.	армдн	армднд	армдндд	армднддд	армдндддд	армднддддд	армдндддддд	армднддддддд	армдндддддддд	армдн	армднд	армдндд	армднддд	армдндддд	армднддддд	армдндддддд	армднддддддд	армдндддддддд
Н.	ламдн	ламднд	ламдндд	ламднддд	ламдндддд	ламднддддд	ламдндддддд	ламднддддддд	ламдндддддддд	ламдн	ламднд	ламдндд	ламднддд	ламдндддд	ламднддддд	ламдндддддд	ламднддддддд	ламдндддддддд
Х.	тамдн	тамднд	тамдндд	тамднддд	тамдндддд	тамднддддд	тамдндддддд	тамднддддддд	тамдндддддддд	тамдн	тамднд	тамдндд	тамднддд	тамдндддд	тамднддддд	тамдндддддд	тамднддддддд	тамдндддддддд
Һар.	асмдн	асмднд	асмдндд	асмднддд	асмдндддд	асмднддддд	асмдндддддд	асмднддддддд	асмдндддддддд	асмдн	асмднд	асмдндд	асмднддд	асмдндддд	асмднддддд	асмдндддддд	асмднддддддд	асмдндддддддд
З.	урмдн	урмднд	урмдндд	урмднддд	урмдндддд	урмднддддд	урмдндддддд	урмднддддддд	урмдндддддддд	урмдн	урмднд	урмдндд	урмднддд	урмдндддд	урмднддддд	урмдндддддд	урмднддддддд	урмдндддддддд

НАРГ.

Нур үг	2
------------------	---

Алфавитин олзлгдл

§ 1. Хальмг келнэ үзгүд	3
§ 2. Хальмг келнэ ээсин болн үзгүдин то	3
§ 3. Эгшг үзгүдин олзлгдл	3
§ 4. Хадвр үзгүдин олзлгдл	5
§ 5. Хату болн жөөлн темдгин олзлгдл	5

Эгшгин зокал

§ 6. Алнтрулгч эгшгүд	7
§ 7. Эгшгин таарлт	9
§ 8. Эгшгин таарлт эвдрлн	11
§ 9. Удан эгшг	13

Хадврин зокал

§ 10. Б болн В үзгүд	15
§ 11. г болн Һ үзгүд	16
§ 12. Хадвр н болн н үзгүд	17
§ 13. Давхр хадврмуд	19
§ 14. Алнтрулгч хадврмуд	21
§ 15. Хату болн жөөлн хадвр	26
§ 16. Хадврин жөөлрлт	28
§ 17. Ээсин сольлт болн фонетикин зэрм онцснь	29
§ 18. Сургч зэнгин чилгчс	31
§ 19. Үгин тогтац	32
§ 20. Үгин таслвр	34
§ 21. Давхр хасгдсн үгмүд	35
§ 22. Зокалд багтдго үгмүд	36

Талин келнэс оржах үгмүдиг бичлнэ зокал

§ 23. Бээлнэ нерн	37
§ 24. Бийн нерн	40
§ 25. Чинрлгч нерн	41
§ 26. Келлнэ наадк хүвс	42
§ 27. Үгин хуврлт	43

Морфологд харьдг чикэр бичлэнэ зокалмуд

§ 28. Негдгч киисклэн	45
§ 29. Хойрдгч киисклэн	46
§ 30. Һурвдгч киисклэн	48
§ 31. Амр киисклэнэ киискврин чилгч бичлэнэ товчлгч зокал	49
§ 32. Давхр киисклэн	58
§ 33. Эврэ киисклэн	59
§ 34. Бий киисклэн	61
§ 35. Чинрлгч нерн	65
§ 36. Тоолгч нерн	66
§ 37. Орч нерн	67
§ 38. Үүлдвр	69
§ 39. Үүлдврин хуврлт	71
§ 40. Келлэнэ наадк хүвс	73
§ 41. Бурушагч хүвс	73
§ 42. Олн то	75

Таблиц

Таблиц № 1. Амр киисклэнэ таблиц	80
Таблиц № 2. Давхр киисклэнэ таблиц	82
Таблиц № 3. Эврэ киисклэнэ таблиц	83
Таблиц № 4. Орч нер киисклэнэ таблиц	84
Таблиц № 5. Үүлдвр хуврлэнэ таблиц	86
Таблиц № 6. Бий киисклэнэ таблиц	88

Д. А. Павлов.

Правила калмыцкой орфографии.
Пособие для учителей.
На калмыцком языке.

Редактор Б. Б. Бадмаев.

Обложка художника Х. Балашова.

Техн. редактор Я. Гайдаш. Корректор Х. Бадмаева.

Калмыцкое книжное издательство, г. Элиста, 1959 г.

Сдано в набор 16.II-59 г. Подписано в печать 14.VIII-59г.

Уч.-изд. лист. 5,5. Печ. лист. 5,75. Бумага 60x92¹/₁₆.

Бум. л. 2,875. Тираж 1000 экз. Заказ 918. ВГ09541.

Цена в переплете 2 руб. 50 коп.

Краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

Уильям 2 арс. ден.
Цена 2 руб. 50 коп.